

תוכן

1	קישורים להורדת הספרים החיצוניים לסוגיהם	א.
2	הפניות לקריאת כל מגילה/ספר מ-7.5 הספרים החיצוניים שבמגילות קומראן :	1.
4	הסבר של להורדת הספרים החיצוניים לסוגיהם	ב.
4	הסבר על ספרים חיצוניים שמוזכרים בתנ"ך עצמו ואינם בידינו היום :	2.
4	ספרים מדעיים (מבוא ופירוש) על מגילות קומראן וספרים חיצוניים	ג.
5	חשיבות ובקשה להנגשת מלל מגילות ים המלח והספרים החיצוניים וספרים מדעיים :	3.
6	ניתוח הספרים החיצוניים לסוגיהם, ויחסם לעדת קומראן הנצרות וחז"ל	1.
9	7.5 'הספרים הפנימיים מהמגילות' ששרדו בכנסיות ; טעויות חוקרים בתיארוכם	2.
15	קבוצה 2 לספרים החיצוניים : 'ספרים קרובים לעדת קומראן שכנראה לא שרדו' :	3.
17	הקבוצה ה-3 : 'הספרים החיצוניים שסותרים ודחויים למגילות קומראן' :	4.
21	הסיבות להוקעת הספרים החיצוניים ע"י חז"ל ; המקורות השונים של מדרשי האגדה	5.

א. קישורים להורדת הספרים החיצוניים לסוגיהם

באתר זה מונגשים קבצי 'הספרים החיצוניים' בעברית (באנגלית יש מהדורות נוספות) להורדה.

הסבר על הספר החיצוניים לסוגיהם מובא בשער/חלק : 'א. חלוקת המגילות ל-5 סוגים ותקופות ; היחס לספרים החיצוניים' [בספר הדיגיטלי הרכבת 'סיפורן של מגילות ים המלח ; ראשית המסורת מעדת קומראן לחסידות ולתושבי"ע בחז"ל'](http://www.deadseascrolls.co.il/qumranbook.pdf) שניתן לקריאה/הורדה מקישור זה : <http://www.deadseascrolls.co.il/qumranbook.pdf>

הספר מחלק בין 3 סוגים של 'ספרים חיצוניים' לפי אמינותם והתאמתם לתנ"ך ולמגילות קומראן¹:

- 7.5 'הספרים הפנימיים מהמגילות' ששרדו בכנסיות הנוצריות כ'ספרים חיצוניים ; ייחודיות [ספר 'דברי גד החוזה'](#) ; מגמות ספרות דומות בנצרות
- 'ספרים קרובים לעדת קומראן שכנראה לא שרדו' : ספרים חיצוניים שאינם במגילות ים המלח אך אין בהן סתירות למגילות
- ספרים חיצוניים שסותרים ודחויים למגילות קומראן - פסוידואפיגרפיים : ספרים חיצוניים שיש בהם סתירות לתנ"ך או מגילות (ולכן אינם במגילות ים המלח)

¹ להבחנה ישנה בין 'ספרים חיצוניים' ל'ספרים חיצוניים למקרא' ראו [בקישור זה](#).

בהתאם לחלוקה זו, להלן קישורים לדפים באתר נלווה שממנו ניתן להוריד חלק מכל סוגי הספרים החיצוניים באופן חופשי (קבצי PDF) עם קטגוריות נוספות:

- [7.5 הספרים החיצוניים הפנימיים - ספרות משלימה לתנ"ך ממגילות קומראן²](#)
- [הספרים החיצוניים בתרגום ופירוש של אברהם כהנא³](#): כרך 1 – [ספר I - לתורה, ספר 2 – לנביאים כתובים](#).
- [ספרים חיצוניים שקריים \(שסותרים למגילות - פסודאפיגרפיים\)](#)
- [ספרי מגילות קומראן שאינם 'ספרים חיצוניים'](#)
- [קישורי לספרי מגילות קומראן שונים וייחודים - שלא ידועים לנו מ'הספרים החיצוניים'⁴](#)

1. הפניות לקריאת כל מגילה/ספר מ-7.5 הספרים החיצוניים שבמגילות קומראן:

היות ורוב המגילות מקוטעות, וכ-7.5 מהן ידועות לנו בגרסתם המלאה כספרים חיצוניים שנשמרו בכנסיות הנוצריות, אפשר לקרוא ספרים אלו בעברית (חלקם במהדורות מדעיות עם מבוא ופירוש) באופן חופשי באתרים אלו:

- [חננך: מהדורת אברהם כהנא- יעקב פייטלוביץ; מהדורת אליעזר לזרוס גולדשמידט](#) (ניתן לבצע בה חיפוש)⁵

² קטעים של חלק מ-7.5 מהספרים החיצוניים שמקורם במגילות ים המלח ניתנים לקריאה גם במהדורה החדשה של [קימרון, החיבורים העבריים \(מהדורה בת 3 כרכים למגילות שבעברית ושהלא מקראיות\)](#).

³ ניתן להוריד (קבצי PDF) את רוב הספרים החיצוניים בעריכת אברהם כהנא:

- חלק א' של כרך ראשון (לתורה לנביאים ולכתובים): אדם וחווה, [חננך](#), צוואות השבטים, יובלים, עליית משה.
- חלק ב' של כרך ראשון (לתורה לנביאים ולכתובים): תפילת מנשה, אגרת ירמיהו, ברוך וחזונו, מזמורי וחכמת שלמה, תוספת לאסתר ולדניאל (שושנה), עזרא החיצוני וחזון עזרא.

טרם הועלה חלק ב' של הכרך השני הכולל את הספרים: אגרת אריסטראס, 4 ספרי המקבים, [טוביה](#) (סרוק בנפרד), יהודית, חזיונות הסבילות, בן סירא.

היות ואברהם כהנא נפטר בשנת תרל"ה – 1946, אין לספריו כבר זכויות יוצרים (חלפו 70 שנה).

גם לספריו של יצחק זעקיל פרענקיל שתרגם את הספרים החיצוניים בספר ששמו 'כתובים אחרונים' פגו זכויות היוצרים (2 מהדורותיו חופשיות בהיברובוס ובאתר 'דעת'). תרגומו של הרטום פחות מקובל במחקר, אך פירושו מורחב וחשוב - בעיקר כיוון שמביא השוואות רבות לספרות חז"ל. על ספריו יש עדיין זכויות יוצרים, ולכן אינם מוצגים באתר זה.

⁴ במרשתת ישנם מספר ספרים מדעיים (מבוא ופירוש) שניתנים להורדה (אך אינם זמינים באתר זה נוכח שמירה על זכויות יוצרים):
- מגילת היהודיות ממגילות מדבר יהודה, יעקב ליכט (ביאליק, תשכ"ה)

- מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, יעקב ליכט (מוסד ביאליק, 1996)

- ספרי מבוא ופירוש על מגילה חיצונית לבראשית (רובם באנגלית, בקרוב צפוי לצאת ספרה של אסתר אשל)

- שלושת הכרכים של המגילות העבריות - אלישע קימרון

⁵ אפשר לבצע חיפוש בתרגומים לאנגלית (The Book of Enoch) ובפרט באתר זה: <https://book-ofenoch.com>

- צוואות השבטים : מהדורת אברהם כהנא ; [אתר 'דעת'](#) ; [ויקיטקסט](#)
- [היובלים : מהדורת אברהם כהנא ; אתר 'דעת'](#) ; [מהדורת כנה ורמן המדעית והעדפה זמינה רק לבעלי מנוי 'כותר'](#)
- [טוביה \(גרסה ארוכה\)](#)⁶ : [מהדורת אברהם כהנא ; אתר 'דעת'](#) (גרסה קצרה) ;
- תפילת מנשה : [אתר 'דעת'](#) ; [ויקיטקסט](#)
- אגרת ירמיה : [אתר 'דעת'](#) ; [ויקיטקסט](#)
- בן סירא : [אתר 'דעת'](#) ; [ויקיטקסט](#) ; [מהדורת סגל המדעית והעדפה זמינה רק לבעלי מנוי 'כותר'](#)
- שושנה (נספח לספר דניאל) : [אתר 'דעת'](#) ; [ויקיטקסט](#).
- 3 פרקי תהילים שבנוסח הסורי פשיטתא שנוספים על המסורה : [קנא](#), קנד', קנה'. ניתנים לקריאה בנוסח המקורי ממגילות קומראן : [קימרון, החיבורים העבריים ג'](#), עמ' 348-350.
- ההוצאות העיקריות של 7.5 המגילות שנשתמרו גם בספרים החיצוניים הם :
 - [הספרים החיצוניים בהוצאת אברהם כהנא](#) : רובם נגישים להורדה [מאתר זה](#).
 - הספרים החיצוניים באתר 'דעת' (מהדורת יצחק זעקיל פרענקיל זמינות גם בהיברובוס).
 - הספרים החיצוניים בהוצאת הרטום : מהדורה זו פחות מקובלת במחקר נוכח תרגומה, אך הפירוש בה מורחב וחשוב - בעיקר כיוון שמביא השוואות רבות לספרות חז"ל. על ספריו יש עדיין זכויות יוצרים, ואינם נגישים במרשתת.
 - הספרים החיצוניים באתר וויקיטקסט
- ראו [בספר זה](#) כמה פרקים על הספרים החיצוניים. לניתוח יותר עמוק של הספרות מומלץ לקרוא [מהדורות מדעיות](#) שיצאו לחלק מספרים/מגילות אלו (כמפורט לעיל ; בדף הקישורים [הרשימה המלאה](#)). זולת ספרות הקדמונים שמושוות לספרות עמי קדם, רוב המגילות משוות לספרות בית שני, וכדאי גם להכירם : (מלבד המגילות הגנוזות), [הספרים החיצוניים](#) (מגוונים בסוגיהם ומקורותיהם, ידונו להלן בפרק בספר), [פילון האלכסדרוני](#), יוספוס פלביוס ומגילת תענית. חוקרים כוללים גם את תרגום השבעים, אך היות וכבר נוסח זה ומצעו העברי נמצא במגילות, אז נכון לכלולו בהן.
- לאותם ספרים חיצוניים משותפים, יש כעת את הנוסח המקורי והאמיתי, אשר בחלקו שובש לפי שתורגם מעברית או ארמית לשפה זרה (תרגום השבעים, געזית, סורי וכו') ושוב תורגם לעברית (ע"י אברהם כהנא, פרופ' הרטום, קאסוטו וכו').

⁶ הגרסה הארוכה של [הנוסח היוני המתועד בקודקס סינאיטיקוס](#) (קודקס של תרגום השבעים מהמאה הרביעית לסה"נ שמקורו במנזר סנטה קתרינה בסיני) ולתרגום הלטיני הקדום היא הקרובה ביותר לגרסת מגילות קומראן. קשור [לספר אחיקר החכם](#) מיב שבמצרים שנמצא במאה החמישית לפסה"נ.

למגילת אסתר יש כנראה גם ספר חיצוני של תוספות למגילה, אך מגילת אסתר לא נכללה כלל בקאנון של המגילות (אם כי נמצאו פסוקים ארמיים הנדמים כתרגומה), ואף לפרושים היתה מחלוקת אם להכניסה לתנ"ך. יתר על כן, שם של גיבורי המגילה ידועים בתרבות העם הבבלי וכן המיתוס היה מוכר. כך גם שמו של ה' אינו מופיע במגילה.

קטעים של חלק מ-7.5 מהספרים החיצוניים שמקורם במגילות ים המלח ניתנים לקריאה גם במהדורה החדשה של [קימרון, החיבורים העבריים \(מהדורה בת 3 כרכים למגילות שבעברית ושהלא מקראיות\)](#).

ב. הסבר של להורדת הספרים החיצוניים לסוגיהם

2. הסבר על ספרים חיצוניים שמוזכרים בתנ"ך עצמו ואינם בידינו היום:

'ספר מלחמות י"י' (במדבר כא'), 'ספר הישר' (יהושע י'),⁷ 'ספר דברי שלמה' (מלכים א' יא'), 'דברי שמואל הראה' (דברי הימים א' כט'), 'דברי נתן הנביא' (דברי הימים ב' ט'), '[דברי גד החוזה](#)' (דברי הימים ב' ט'). זה הספר היחיד שבידינו היום, 'נבואת אחיה השילוני' (דברי הימים ב' ט'), 'חזות יעדי החוזה' (דברי הימים ב' ט'), 'דברי שמעיה הנביא' (דברי הימים ב' יב'), 'דברי עדו החוזה' (שם), 'מדרש הנביא עדו' (דברי הימים ב' יג'), 'מלחמות רחבעם וירבעם' (דברי הימים ב' יב'), 'דברי מלכי ישראל' (דברי הימים ב' לג'), 'מדרש ספר המלכים' (דברי הימים ב' כד'). ספרי החוכמה: 'ספר בן לענה', 'ספר בן תגלא' (סוף ספר קוהלת).

ספרים אלו ברמת אמינות גבוהה כתנ"ך עצמו, היות והתנ"ך מחשיבן כאמת. בוודאי היו עוד רבים של ספרים חיצוניים מתקופת המקרא, אך רובם לא היו נבואיים ו/או תורניים, כמאמר קוהלת: 'יִיתֵר מִהֶמָּה, בְּנֵי הַזֶּהָר: עֲשׂוֹת סִפְרֵים הַרְבֵּה אֵין קֶץ, וְלִהְיֵה הַרְבֵּה יַגְעַת בְּשָׂר' (סוף ספר קוהלת), וגם [חנוד](#) בספרו ציין דברים דומים.

ג. ספרים מדעיים (מבוא ופירוש) על מגילות קומראן וספרים חיצוניים

להלן שלוש הקבוצות של פרסומי ספרים מדעיים (אם יש הספר עלה למרשתת – הקישור בשם הספר, אם לאו – הקישור בסוגריים רק לפרטיו):

1. **ספרים מדעיים של מגילות קומראן שהם בין הספרים החיצוניים**
2. **ספרים מדעיים של מגילות קומראן שאינם בין הספרים החיצוניים**
3. **ספרים מדעיים של ספרים חיצוניים שאינם במגילות קומראן**

להלן רשימת ספרים מדעיים של מגילות ים המלח וספרים חיצוניים בחלוקה לארבע קבוצות (בסדר חשיבות ועדיפות), כאשר אם הספר עלה למרשתת – מסומן [קו תחתון](#) של קישור בשם הספר, אם לאו – הקישור בסוגריים מפנה רק לפרטיו):

⁷ לחז"ל יש את מדרש אגדה ששמו 'ספר הישר', אך הוא אגדתי מאוד (תיאורי גוזמה) וסותר את ספר היובלים (ראו פרק בעניין בספר).

2.1. ספרים מדעיים של מגילות קומראן שהם בין הספרים החיצוניים:

אלו הוצאו במהדרות שונות, להלן [מהדורת הפירוש של הרטום](#)⁸: [חנוך](#), צוואות השבטים, היובלים, 5 פרקי תהילים של התנ"ך הסורי פשיטתא, מזמורי וחוכמת שלמה, תפילת מנשה, ספר טוביה (הנוסח הארוך), בן סירא.

ישנן עוד מגילות רבות שלא זכו עדיין לספר מדעי שכזה. מטרת אתר זה היא כאמור לעודד מחקר מסוג זה (מאמרים אקדמאיים נכתבים חדשות לבקרים, אך סגנון וחסרונם את מלל המגילה אינו מתאים לקורא הפשוט) והנגשתו לציבור הרחב.

2.2. ספרים מדעיים של מגילות קומראן שאינם בין הספרים החיצוניים:

מגילת המקדש ([ידן, 1990, מעריב](#). או: 1977, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה), פשר חבקוק ([ניצן, 1986, ביאליק](#)), מגילת מלחמת בני אור בבני חושך ([ידן, 1957, ביאליק](#)), מגילה חיצונית לבראשית ([אביגד, 1957, מאגנס](#)), ירושלים החדשה ([חיוטין, 2003, בבל](#); אבי סולומון, 2006), [מגילת הסרכים](#) (ליכט, תשנ"ו, ביאליק), [מגילת ההודיות](#) (ליכט, תשנ"ו, ביאליק), הנחושת ([לוריא, תשכ"ד, קרית ספר](#)); דברי המאורות (חזון). [קימרון הוציא ההדרה](#) (ללא פירוש) של [החיבורים העבריים א' ב' ג'](#).

2.3. ספרים מדעיים של מגילות קומראן שהם כן בין הספרים החיצוניים:

היובלים ([ורמן, 2015, יד בן צבי](#)), [בן סירא](#) (סיגל, 2013, ביאליק). ספרים אלו הוצאו בשתי מהדורות (כהנא - פגו זכויות היוצרים [וניתן למצואם במרשתת], [הרטום](#) - שפירושו רחב ועדיף): [חנוך](#), צוואות השבטים, היובלים, 5 פרקי תהילים של התנ"ך הסורי פשיטתא, תפילת מנשה, ספר טוביה, בן סירא, אגרת ירמיהו.

2.4. ספרים מדעיים של ספרים חיצוניים שאינם במגילות קומראן:

[ספר יהודית](#) (גרינץ). ייתכן שקטע שרד במגילה בארמית), [מקבים א' \(רפפורט\)](#), [מקבים ב' \(שוורץ\)](#), [חזון/עזרא הרביעי](#) (ליכט). דברי גד החוזה ([מאיר בר אילן, 2015](#)). ספרים אלו הוצאו בשתי מהדורות (כהנא - פגו זכויות היוצרים, [הרטום](#) - שפירושו רחב ועדיף): אגרת אריסטיאס, אדם וחווה, דברי איוב עזרא הרביעי, חזון ברוך בן נריה, יוסף ואוסנת, מזמורי וחוכמת שלמה, עליית ישעיהו, עליית משה, צוואת אברהם, תוספת למגילת אסתר, תוספת לספר דניאל (ייתכן וכן וספר שושנה כן בין המגילות Q4551 בארמית). קדמוניות המקרא רק בהוצאת הרטום. [מקבים א' \(רפפורט\)](#), [מקבים ב' \(שוורץ\)](#), [חזון/עזרא החיצוני](#) (ליכט), [ספר יהודית](#) (גרינץ).

ספר קרוב: מגילת תענית (ורד נעם).

3. חשיבות ובקשה להנגשת מלל מגילות ים המלח והספרים החיצוניים וספרים מדעיים:

⁸ הרטום לא ידע ולא תרגם משפת הגעז, בה שרדו באופן המיטבי ספרי [חנוך](#) והיובלים. לכן ספרו לספרים אלו אינו מדויק, אך פירושו מעולה.

הקורא מתבקש לעזור לקידום פרויקט להנגשת מלל מגילות קומראן/ים המלח לצד פירושם המדעי לקהל הרחב במרשתת, 9 באמצעות אתר אינטרנט המיועד לכך.

מבוקש לפנות לבעלי זכויות ספרים אלו וקרובים אליהם כדי לקבל את הסכמתם לפרסום מקוון חינמי של ספרים אלו באתרם או באתרים אחרים (ניתן גם באתר זה).

המטרה: לחשוף את הציבור, בעיקר היהודי הקורא עברית (השאיפה שבהמשך יתוּסַף אתר דומה באנגלית), לאוצר הבלום של ספרות מגילות קומראן המהוות את הספרייה היהודית-כּוּהנית הקדומה ביותר. השלב הראשון הינו חשיפה לספרי מהדורות מדעיות של פירוש מגילות עיקריות. השלב השני הוא העלאת המלל-טקסט של מגילות קומראן.¹⁰ אין תכנון להנגשת מלל מאמרים ומחקרים.

הפרויקט מבקש להציג באתר אינטרנט אחד שייקרא כמו: 'פירוש למגילות קומראן' ובו ספרי מחקר (מהדורות מדעיות, להלן רובן), כאשר כל ספר עוסק במגילה אחת שכוללת פרקים כמו: מבוא נרחב, המלל-טקסט של אותה המגילה עם השלמות/ההדרה החוקר, פירוש.

מקצת החשיבות והיתרונות:

- ערכי ויקיפדיה יפנו קישורים למלל או לפירוש של ספרי האתר, הן מערכים שונים ומגוונים מהמושגים הישירים על המגילות (כגון: עמי קדם, רפואה אלטרנטיבית, חוכמת המוסר, כהונה, כתות, היסטוריה בית שני, חנוכה וחשמונאים, מצדה, גניזת קהיר, קראים).
- יהיה סיכוי גבוה לשלם הפניות וקישורים עם אתרים לאומיים (כמו הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, 'מאגריס' באקדמיה ללשון וויקיטקסט).
- יהיה מנוף גדול לחוקרים להוציא ספרי מחקר נוספים, היות וצופים שהספר יגיע לחשיפה מלאה.
- יהיה רצון לסריקת ספרי פירוש המגילות שטרם נסרקו (ראו רשימה בהמשך).

1. ניתוח הספרים החיצוניים לסוגיהם, ויחסם לעדת קומראן הנצרות וחז"ל

ישנם 5 הגדרות/מעגלים של ספרים חיצוניים (רובם יפורטו בפרקונים הבאים זולת סעיף 2 שתואר לעיל):

⁹ הנגישות למלל-טקסט של מגילות קומראן ולרוב המחקרים הינו רק מחיבור רשום של משתמשי אקדמיה לספריות אקדמאיות (או הגעה פיזית לספריות), ובכך מוגבלת הנגישות של הקהל הרחב לחשיפה ולדיון בתורות העתיקות והמרתקות של העם היהודי. אמנם יש אתר חדש של רשות העתיקות ובו צילומים (באיכות מעולה) של חלק מהמגילות (ועוד 3 מגילות באתר מוזיאון ישראל), אך אלו צילומים ללא שכתוב המלל-טקסט, וללא פירוש (ואף ללא סדר ידידותי לחיפוש).

¹⁰ ייתכן שפרסום זה כבר יתקדם באתרים אחרים: לאחרונה אתר האקדמיה ללשון – 'מאגריס' העלה את המלל-טקסט, אך רק בקטעים של מספר שורות. אתר <http://cal1.cn.huc.edu> מפרסם המלל-טקסט בארמית בלבד. אתר ויקיטקסט מפרסם מיעוט של המלל-טקסט. אוני בריל מפרסמת כספר מקוון את כל המלל-טקסט אך לצפייה בלבד – ללא אפשרות העתקה, וללא אפשרות רכישה.

1. 16 ספרים שמוזכרים בתנ"ך ואינם בתנ"ך (ואלו הם),¹¹ ולכן ספרים אלו (לחלקם יש ניסיונות זיוף) יש מעמד קודש ואמינות כמו התנ"ך (לפי התנ"ך עצמו). רק ספר אחד מאלו שרד לידינו (ועוד מקהילה יהודית), ולדעתי הוא אכן הספר שדברי הימים ב' ט' מציין: **דברי גד החוזה'**.
2. 3 קבוצות המגילות הראשונות של מגילות קומראן: אלו כמה עשרות ספרים שרובם לא שרדו בשום מקור אחר (מתוכם רק 7.5 ספרים הם מגילות קומראן ששרדו בכנסיות בנצרות). אלו אינם ספרים חיצוניים, אלא ספרי קודש בדרגת אמינות הגבוהה ביותר – כתנ"ך (אלא שרובם אמורים להיות סודיים). לא הוגדרו כאן 2 קבוצות המגילות האחרונות כיוון שהן כיתתיות (ראו בפרק הקודם). 'אז ידעתי סוד אחר כי ספרים ינתנו לצדיקים ולחכמים להיות לשמחה וליושר ולחכמה רבה. ולהם ינתנו הספרים והם יאמינו בהם וישמחו עליהם' (**חנני** קד' 12).
3. 90 ספרים חיצוניים שרובם שרדו בכנסיות הנצרות (מהם 7.5 שרדו במגילות; מקצתם דחויים למגילות; 1 ספר **דברי גד החוזה** ששרד בקהילה יהודית בלבד). הכנסיות הנוצריות (בעיקר האתיופית) שמרו על ספרים חיצוניים עתיקים ולכן חלקן כללו אותם ב'ברית הישנה'; כאמור 7.5 מהם במגילות קומראן.
4. ספרי הנצרות: 27 ספרי הברית החדשה ועוד כ-120 ספרים נוצריים שלא נכנסו לברית החדשה. אין מדובר בספרים החיצוניים שמוזכרים בסעיף הקודם (שרובם קדם-נוצריים).
5. כמה עשרות ספרים חיצוניים שרובם מדרשי אגדה בחז"ל (רובם מאוחרים בימי הביניים). חלקם חופפים במלואם ורובם חופפים במסורותיהם למגילות קומראן או לספרים החיצוניים או לספרות זרה כהלניסטית.

כיוון שהוסבר לעיל, מגילות קומראן הן ספרות אותנטית אחידה ללא סתירות פנימיות כלשהן, הרי שבעזרת עיקרון גדול זה לבחון ככלי ראשון כל מקור אחר נוסף. המקורות הקרובים ביותר לעדת קומראן הן חלק מהספרים החיצוניים (שאינם בין מגילות קומראן), הן מבחינת זמן והן מבחינת סגנון.

ההבנה של רוב הבריות לגבי 'ספרים חיצוניים' שגויה לחלק מהספרים שבקטגוריה זו, שכן חלק מספרים אלו קדושים באותה רמה של התנ"ך עצמו, מכיוון שהתנ"ך בעצמו ציין אותה ככתב קודש שהמשך הדברים כתובים בהם באותו רמה, כגון:

השאלה מדוע הספרים החיצוניים האמינים לא נכללים בקאנון כד' 24 ספרי התנ"ך, אינה פוגעת ברמת קדושתם או אמינותם, אלא התשובה נעוצה בנחיצות שלהם לכל העם. הספר החיצוני **חזון עזרא** יד' 44-47 ש-70 ספרי סוד נכתבו ומיועדים רק לסופרים העוסקים בתורה, ורק כד' (24) ספרים נתנו לכל העם (התנ"ך).¹² ספר זה כמו בן מיוחס לעזרא הסופר (וכך רוב

¹¹ 'ספר מלחמות ייי' (במדבר כא'), 'ספר הישר' (יהושע י'), 'ספר דברי שלמה' (מלכים א' יא'), 'דברי שמואל הראה' (דברי הימים א' כט'), 'דברי נתן הנביא' (דברי הימים ב' ט'), 'דברי גד החוזה' (דברי הימים ב' ט'), 'נבואת אחיה השילוני' (דברי הימים ב' ט'), 'חזות יעדי החוזה' (דברי הימים ב' ט'), 'דברי שמעיה הנביא' (דברי הימים ב' יב'), 'דברי עדו החוזה' (שם), 'מדרש הנביא עדו' (דברי הימים ב' יג'), 'מלחמות רחבעם וירבעם' (דברי הימים ב' יב'), 'דברי מלכי ישראל' (דברי הימים ב' לג'), 'מדרש ספר המלכים' (דברי הימים ב' כד'). ספרי החוכמה: 'ספר בן לענה', 'ספר בן תגלא' (סוף ספר קהלת).

¹² 'ונכתבו בארבעים יום אלה תשעים וארבעה ספרים; ויהי ככלות ארבעים היום וידבר אלי עליון לאמור: את עשרים וארבעה הספרים אשר כתבת בראשונה תגלה, ויקראו בהם ראויים ושאינם ראויים; ואת שבעים האחרונים שמור, ומסור אותם

הספרים החיצוניים: קורות קדושים [הגיוגרפיה],¹³ ואילו בלשון המחקרית "זכה" להגדרה של פְּסֻדוֹאֲפִיגְרָפְיָה, דהיינו, ספר המיוחס בשקר ובזיוף למחבר קדום. רק לביתא ישראל ולכנסייה האתיופית יש רשימה מסודרת של 70 ספרי הקודש (מצהף קדוש), אך ייתכן ואלו עורבבו עם ספרים חיצוניים לברית החדשה (ויש כ-120 כאלו מהמאות הראשונות לספירה, ואינם מוזכרים בספר זה), או ממחברים שונים בזמנים שונים שאינם כאמת ספרי הקודש (ראו להלן – קבוצה 2).¹⁴

המחקר באנגלית מבחין בין שני סוגי ספרים חיצוניים: אפוקריפה ופסידו-אפיגרפיים. אך חלוקה זו אינה נכונה ורלוונטית, שכן במגילות קומראן שרדו 7.5 מהספרים החיצוניים משתי קטגוריות אלו – ולצידם עשרות מגילות עלומות דומות (כספר הענקים, [מגילה חיצונית לבראשית](#), צוואות וחזונות, אפוקריפונים ודברי נביאים, [תפילת נבונאיד](#),¹⁵ ועוד). זאת ועוד, שהרי שהקרבה בזמן ובמקום ל-70 ספרי הסוד מתקרבת ומתאמת, במיוחד כאשר מגילת [דברי ירמיה](#) מציינת שהיתה פרצת נבואה בתחילת בית שני, ושוב כזו בימיו של הגדפן – זה אנטיוכוס הרביעי,¹⁶ כשהנבואה בימיו היא של מורה הצדק וכמה מחברי עדת קומראן. יוזכר כי החוקרים עד גילוי מגילות קומראן (אמצע המאה ה-20) טעו בתיארוך רוב הספרים מה-7.5 ששרדו בקומראן וראו על כך בסיכום על 3 קבוצות המגילות הראשונות.

[לצפייה בתמונה של תפילת נבונאיד B-496214](#)

<https://drive.google.com/open?id=1z2Vb9QorMHZxMMfaDi952O2H0OwOCcmQ>

המאפיין הבולט ביותר בין ספרות חז"ל לספרים החיצוניים, הוא מקור הסמכות: בספרים החיצוניים – לנביא או גיבור תנ"כי (או גיבור מהתקופה, כמו [טוביה](#) ויהודית) לרוב עם גילוי אלוהי/מלאכי, ואילו בחז"ל – הייחוס הוא לתנא/חכם או רבו (מקור אנושית, להוציא סיפורי אגדות וספרות ההיכלות). במגילות קומראן יש את שני הסוגים הללו, כולל סוגי ביניים ונוספים (ראו בחלוקת 5 קבוצות המגילות בפרקים הראשונים).

מאפיין נוסף של [הספרים החיצוניים](#) הוא מיעוט פירוט או הוספת הלכות, ודאי שביחס לקבוצת המגילות הרביעית של מורה הצדק ולמשניות של חז"ל (אך גם הפרושים הראשונים לא הוסיפו

לחכמי עמך, כי בהם מעיין הינה ומקור החכמה ונהר הדעת'. ביד' 26 מצוין גם מי אמור לשמור על ספרי הסוד: 'וכאשר תגמור את הספרים, שמהם תגלה, ומהם תמסור לחכמים בסתר' – ואכן כך הם חלק ממגילות קומראן (ראו בפרק על ספרות הסוד).

¹³ בתנ"ך יש מעט כאלו, בראשם דניאל (שגם הדומה ביותר לספרות האפוקליפטית ולעדת קומראן בתיאור התקופה החשמונאית עד 490 שנות הגאולה).

¹⁴ מסיבה זו חלק מהספרים החיצוניים (כמו צוואת אברהם, עליית ישעיה, אגרת רחבעם) אפילו לא תורגמו לעברית (בגלל שסברו שחוברו ע"י הנצרות). היות וכאמור היום, בזכות מגילות קומראן, הסבירות שספרים אלו יותר קדומים (וחלק מהחוקרים מציעים שחוברו ע"י עת קומראן), הרי שמקורם יהודי, וראוי לתרגמם לעברית, בתוספת מהדורה מדעית. מוצע ומבוקש לקדם ולעודד זאת (במסגרת עבודה אקדמאית וכדומה).

¹⁵ מגילה 4Q242 לא היתה ידוע לנו כספר חיצוני או בכלל עד מציאתה בקומראן. היא מובאת כאן להמחשה כי היא מתאימה להיות ספר חיצוני בדומה לתפילת מנשה ואגרת ירמיהו, אך היא פשוט לא שרדה. נבונאיד הינו נבוכדנצר האחרון שדניאל ד' 34-30 מספר את גירושו לארץ תימן 7 שנים, כעונש על גאוותו. לא מסופר על תשובתו או תפילתו, אך ברור מהסיפור שמטרת הורדתו לחיה היא כדי שיכיר בגדולת האל.

¹⁶ אפוקריפון ירמיהו (4QapocrJer C-c) 4Q388a (קימרון, [החיבורים העבריים ב'](#), עמ' 97).

הלכות). הסיבה לכך היא שעדת קומראן קיבלה נבואה לחדש את הברית והתורה, כשהם מגלים את נסתרות המצוות (ראו בפרק על "הנסתרות").

בפרקים שלהלן זה נעמוד על שלוש סוגי ספרויות שהוגדרו עד מציאת מגילות קומראן כ"ספרים חיצוניים". לפיכך, להלן חלוקת [הספרים החיצוניים](#) ל-3 קבוצות שלהלן, אשר ינותחו בשני הפרקים להלן:

א. ספרות משלימה לתנ"ך ממגילות קומראן: בה 7.5 [מהספרים החיצוניים](#) הידועים לנו, ועוד כמה עשרות מגילות/ספרים מקוריים שנחשפו לראשונה עם המגילות הגנוזות. קבוצה זו האמינה היחידה בוודאות

ב. ספרים חיצוניים שאינם במגילות ים המלח אך אין בהן סתירות למגילות: קבוצה זו קשה לעמוד על מקורה ואמינותה, וישנה סבירות שמקורה יהודי ככתב-קודש, אלא שפשוט לא שרדה במגילות קומראן

ג. ספרים חיצוניים שאינם במגילות ים המלח ואף יש בהם סתירות למגילות: קבוצה זו הבלתי-אמינה בוודאות

1.1. גם יוספוס (יוסף בן מתתיהו) חילק כנראה בין שני סוגי ספרים חיצוניים:

מספר: 'כי [הספרים](#) (כך, בלשון רבים) שחיבר והשאיר אחריו דניאל, נקראים אצלנו גם כיום' (קדמוניות היהודים י' 267), לעומת: 'ימי ארתששתא עד זמננו זה נכתבו כל מיני ספרים, אך לא זכו להיאמן עלינו כספרים הקודמים להם, כי לא קמו עוד יורשים כשרים לנביאים... כי בדורות שעברו עליהם לא ערב איש את לבו להוסיף עליהם הספרים האלה ולא לגרוע מהם ולא לשנות בהם דבר' (נגד אפיון I 41-42). אכן לספר דניאל יש 3 ספרים שהם הרחבות/נספחים בספרים החיצוניים, כאשר אחד מהם, ספר שושנה, ייתכן ושרד באופן קטוע מאוד במגילות קומראן (ולכן הזיהוי בספק).

2. 7.5 'הספרים הפנימיים מהמגילות' ששרדו בכנסיות; טעויות חוקרים בתיארוכם אלו [הספרים החיצוניים](#) שנמצאו במגילות קומראן:

- [חנני](#) (ראו עליו בפרק [חנני](#) והקדמונים ובפרק על מטטרון)
- כתב לוי הארמי (אחד מ-12 צוואות השבטים; ראו המוסר שבו בפרק 'המוסר האוניברסאלי והקדום לברית עם ישראל; גבירתו על מחלוקות הלכתיות')
- צוואת נפתלי (אחד מ-12 צוואות השבטים; ראו המוסר שבו בפרק 'המוסר האוניברסאלי והקדום לברית עם ישראל; גבירתו על מחלוקות הלכתיות')
- [יובלים](#) (השלמת סיפורי בראשית עד מתן תורה לפי שמיטות)
- [טוביה](#) (ראו למשל על הלכות הנישואים ממנו בפרק [בעניין](#))

- 'תפלה למנשה מלך יהודה' - [תפילת מנשה](#)¹⁷
- בן סירא (ראו עליו בפרק 'מינוי מורה הצדק על עדת קומראן'; קרבנו לבן סירא' ופרק החיבורים: בן סירא, גזירתא, מ' תענית ויחסם לימסורת האבות' עד לתושב"ע)
- ספרים אלו מוגדרים בספר זה כ"ספרים חיצוניים-פנימיים", כיוון שהיותם במגילות קומראן מעלה אמינותם לדרגה הגבוהה ביותר מתחת לתנ"ך.
- ל-7 ספרים אלו יש עוד כמה ספרים שזיהויים מוטל בספק: ספר שושנה (4Q551) ואגרת ירמיהו. ספק זה הגדרתי כחצי, ולאורך הספר ספרים אלו יקראו "7.5 הספרים החיצוניים-פנימיים מקומראן". קיומם של ספרים אלו מלמד שעדת קומראן ראתה בהן ספרי קודש ואמת, וההכרעה לכך באה נוכח העובדה שכמה מהם אף מהווים ספרי יסוד שעליהם עדת קומראן נשענת בכתביה שלה (החיבורים הכיתתיים – קבוצה 4), ולעיתים מצוטטת ממנה (למשל [היובלים](#) וצוואת לוי מצוטטים בברית דמשק).

2.1. תיארוכי הספרים שהמחקר טעה לגביהם והצבעות על תיארוכים שגויים היום:

- חוקרים מתארכים את ספר [חננו](#) למאה השלישית לפה"ס, בעיקר כיוון שמוזכר במגילות אלו: צוואת לוי (ובעוד צוואות שלא שרד אזכורו זה במגילות), [יובלים](#), ספר הענקים ו**[במגילה חיצונית לבראשית](#)**, זולת הכרך¹⁸ השני שבו: כרך החלומות (פג'-'צ'), כיוון אף על פי כן, שחזון החיות שבו מנבא את ניצחונות החשמונאים (צ' 9-16 ראו בפרק על כך). משכך, חוקרים הפרידו כרך זה מתיארוך של/שאר הספר, וזאת באופן אבסורדי כאשר כרך זה (החלומות: פג'-'צ') נכלל בקטעים שנמצאו במגילות קומראן יחד עם קטעים משלושה כרכים נוספים, ותיארוך רק אותו לאחר המאורע הנבוא המתואר - מרד החשמונאים, קרי במאה ה-2 לפה"ס (כ-100 שנה מאוחר יותר). בפועל אין למחקר אין שיוך של ספר [חננו](#) למאה ה-3 לפנה"ס, אלא רק הקדמתו לספרים אחרים (שגם בחלקם הם טועים בתיארוך), ונבוכים ביחסו ותיארוכו מול [חננו](#) (שכן למרות שיש ביניהם קרבה בכמה תחומים, יש ביניהם יותר תחומים שונים). הקרבה של ספר [חננו](#) למאות מסורות קדמונים מספרויות חיצוניות הגיונית ומתבקשת לתארך אותו סמוך אליהם, מה גם במחבר העיקרון שיש לקבל את הטענה שהיא הסבירה והפשוטה ביותר. לפיכך, ההגדרה האקדמאית הנכונה צריכה להיות תמיד על ציון והדגשה כי תיארוכס הוא

¹⁷ [תפילת מנשה](#) היתה ספר חיצוני בן 15 פסוקים ביוניט שתוארך לאחר הספירה, ובמגילות קומראן (4Q381 + 33a, b) Figs. 35 [החיבורים העבריים ב', עמ' 338] נמצאו 6 פסוקים ראשונים בעברית, כאשר ישנם הבדלי נוסח בין המגילה לספר החיצוני - בו יש מעבר חד משבח לבורא (ההקדמה לפי [כהנא](#); 6 פסוקים ראשונים) לבקשת הסליחה. המגילה נמצאת בתוך שני כתבי יד (4Q380-4Q381) של מזמורים שבראש כמה מהם כותרות ובהם שמות של מנהיגים, כגון: 'תהלה לאיש האלהים', 'תהלה לעבדיה', המכונים: 'שירי אישים מקראיים', וחיבור זה מכונה כעת: 'תפלה למנשה מלך יהודה'. התפילה מוזכרת בדברי הימים ב' יג' 18-19: 'וַיִּתֵּן דָּבָר מִנְשָׂה, וַתִּפְּלְתוּ אֶל אֱלֹהֵי, וְדָבָר הַחֲזִים, הַמְדַבְּרִים אֵלָיו בְּשֵׁם יי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל - הֵנָּם עַל דָּבָר מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל. וַתִּפְּלְתוּ וְהִעֲתֵר לוֹ, וְכָל חֲטָאתוֹ וּמַעֲלוֹ, וְהַמְקֻמֹּת אֲשֶׁר בָּנָה בָּהֶם בְּמֹת וְהַעֲמִיד הָאֲשֵׁרִים וְהַפְּסָלִים, לְפָנֵי הַקָּנָעוֹ - הֵנָּם כְּתוּבִים עַל דָּבָר חוּזִי, וּמִכָּאן שִׁמְגִילָה זוֹ הִיא חֵלֶק מִדְּבַרֵי מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל - שֶׁאֵלּוּ חֵלֶק מֵהַחִיבּוּרִים שֶׁל מַגִּילוֹת קוֹמְרָאן. חוּזִ"ל הִזְכִּירוּ אֶת הַתִּפִּילָה (וּיְקָרָא רַבָּה ל'; דְּבָרִים רַבָּה ב'; רֹת רַבָּה ה') וְצִיִּינוּ שֶׁהַמֶּלֶךְ מִנְשָׁה רָצָח אֶת יִשְׁעִיהָ סָבוּ (בַּהֲתַאֵם לְעִלְיַת יִשְׁעִיהָ; רָאוּ לְהַלֵּךְ).

¹⁸ חמשת כרכי [חננו א'](#) האתיופי/חבשי/געז: (א) ספר העיריים ([חננו א'](#)-לוי); (ב) ספר המשלים (לז'-עא); (ג) החיבור האסטרונומי (עב'-פב'); (ד) ספר החלומות (פג'-'צ'); (ה) איגרת חנוך (צא'-קה'); ושני נספחים: לידת חנוך (קוי-קז') ובדברי חנוך על אחרית הימים (קח'). צ'רלס 1912 ומיליק 1976 קבעו והטמיעו את חלוקת ספר חנוך לכרכים אלו, ואכן ישנה הפרדה כזו במגילות (כמו בין פרשיות תורה). בספר חנוך ב' י" 9 מוזכר שחנוך כתב 366 ספרים.

"לכל המאוחר", וראו בפרק ה'קדמונים' על קרבתו לספרות עמי קדם בסמוך לשמות חיו האמיתיות.

- טרם מציאת המגילות סברו במחקר כי צוואות השבטים התגבשו או נערכו ע"י הנצרות, אך עתה שנמצאו לפחות שתי צוואות במגילות (צוואת לוי בארמית 4Q213); צוואת נפתלי בעברית (4Q215); כנראה גם צוואת בנימין או יהודה - 4Q538, ועוד)¹⁹ לצד צוואות וסיפורים בגוף ראשון בעיקר של הקדמונים²⁰ (אך גם של נביאים ממתן תורה עד גלות בבל). מהקטעים המועטים ששרדו במגילות קשה להכריע בנוגע אם היתה או לא היתה עריכה מאוחרת של הנצרות, אך היות והכנסיות הקדומות שמרו בדיוק רב על שבעת [הספרים החיצוניים](#) האחרים שנמצאו במגילות, משכך אין סיבה להאשימם בכזו עריכה. מאידך הנצרות חיברה עשרות ספרים חדשים בתקופתה, שחלקם שולבו וחלקם לא הוכנסו לקאנון הנוצרי: 'הברית החדשה'. במחקר מקובל כי ספר [היובלים](#) העתיק מצוואת (תעודת/כתב) לוי הארמית. דברי לוי מצוטטים גם בברית דמשק ד' 15.21 קדימויות אלו תואמות לסדר קבוצתי.

- צוואת לוי²² חייבת להיות מוקדמת לברית דמשק, שכן היא מזכירה אותה (ד' 15).²³

- רוב החוקרים מתארכים את ספר [היובלים](#) לאמצע המאה השנייה לפה"ס (בעיקר כיוון שמייחסים לו תיאור מרד החשמונאים). אך היות וחלק מהחוקרים מתארכים את ברית דמשק לכ-170 לפה"ס (ספר זה מתארכו לשנים בודדות לפני כן),²⁴ ובברית דמשק יח' 4-25²⁵ מצוטט ספר [היובלים](#)²⁶ – מתחייב כי ספר [היובלים](#) מוקדם מברית דמשק. בנוסף, ספר [היובלים](#) הינו מקור למסורות יוונים (ראו בפרק על עמי-קדם). קדימות זו תואמת לסדר קבוצתי.

- [טוביה](#) מספר על חייו אביו וקרובו אחיקר בתחילת גלות עשרת השבטים. חלק מהחוקרים במאה ה-19 ותחילת ה-20 תיארו את הספר (שהיה מוכר רק כספר חיצוני) למאה הראשונה לספירה. לאחר שהספר נמצא בין מגילות ים המלח, התחייב להקדים תיארוכו. חיזוק לתיארוכו הקדום מגיע [מספר משליו של אחיקר](#) שנמצא במאה ה-19 בִּיב (אלפנטינה) שבמצרים מהמאה החמישית לפנה"ס.²⁷ אחיקר מוזכר בפרק א' 21 כבן אחיו של טובי האב,

¹⁹ מגילות אלו בארמית, 4Q538 זוהתה כצוואת בנימין: 4Q TBenjamin – 4Q538 ע"י [דבורה דימנט](#), לאחר שהיתה מזוהת עם צוואת יהודה. ראו גם צוואת יוסף: 4Q TJoseph – 4Q539. קימרון, [החיבורים העבריים ג'](#), עמ' 195, מציג שמגילה 4Q460 הינה דברי לוי בעברית.

²⁰ וכאמור יש צוואות קרובות כמו: צוואת קהת: 4Q TKohath (TQahat)4 – Q542. שהיא העתיקה ביותר לפי תיארוך פחמן 14: המאה הרביעית לפה"ס.

²¹ 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב'.

²² לסקירת ספרות על תיארוך צוואת לוי, ראו: [מאלי, ממקדש למדרש](#), עמ' 188, הערה 685.

²³ 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב'.

²⁴ [גולדמן, המחזיקים במצוות אל, עמ' 322-323](#), אך היא סותרת את עצמה כאשר מזהה את מתנגדי עדת קומראן עם הפרושים ([עמ' 324](#)) ובכלל לא עם מזכירה את המתיוונים (שהרי מתאימים עשרות מונים להיות מפירי התורה החמורים).

²⁵ 'הנה הוא מדוקדק על ספר מחלקות העתים ליובליהם ובשבועותיהם'. כנה ורמן לא הסכימה שאזכור זה מכונן לספר היובלים, כי הדבר סותר את תיארוכה ליובלים מול ברית דמשק.

²⁶ גם כנה ורמן את היובלים למחצית השנייה לפנה"ס (עמ' 48 לספרה), וכדי להסתדר עם הציטוט של היובלים בברית דמשק יח' 3-4, היא ציינה בהערה 1 בעמ' 1 ספרה שציטוט ה אינו מתייחס ליובלים (ופירושה דחוק, שכן זהו שמו ופתיחתו של הספר).

²⁷ יש לציין שלפני [טוביה](#) נמצא במגילות וביב, חוקרים תיארו אותו למאה הראשונה לספירה, אך היום מתארכים אותו לתקופה הפרסית, וזאת למרות שסוג הארמית שבו מאוחר לארמית שבספרי חנוך [ומגילה חיצונית לבראשית](#), ואלו מתוארכים היום אחריו.

וגם היה מגולי מבני שבט נפתלי. יש לציין שהארמית של מגילה חיצונית לבראשית קדומה לארמית טוביה, אך עדיין מתארכים אותם בסדר הפוך.

- תפילת מנשה היה מוכרת כספר חיצוני שתוארך למאות הראשונות לספירה, וסברו שמקורו יווני. כעת שהחיבור נמצא בעברית במגילות קומראן (ראו פירוט עליו בפרק הספרים החיצוניים), ברור שהספר קדום במאות שנים. משכך, זוהי עוד הוכחה שלא הנצרות (או זרם של המאות הראשונות לספירה) היא שחיברה אותו.

- בדומה לתיארוך המאוחר של כרך אחד מספר חַנּוּךְ א' לאחר מרד החשמונאים, כך גם רוב החוקרים מתארכים הפרקים האחרונים של ספר דניאל (ז'יא') לאחר מרד החשמונאים - כיוון שהוא מתאר ביא' 34 את ניצחון המרד.²⁸ קטעי ספר דניאל נמצאו במגילות (ובפרט פרק יא'), ואף ישנה מגילת פשר על דניאל,²⁹ עובדה שלעצמה מוכיחה שהוא קדום למאה השנייה לפנה"ס. גם מק"א ב' 62 מזכירו. היות והמחקר בעצמו סבור שצריך לפחות כמה עשרות שנים עד שספר מתקבל להיות קדוש/קאנוני, ורק לאחר מכן כותבים עליו פירוש כפשר, הרי שיוצא שכבר כמעט בלתי-אפשרי לתארך את חיבור דניאל לאחר מרד החשמונאים.

- למרות זאת, גם כאן אני מציע תיארוך מוקדם לזה המקובל במחקר (טרום החשמונאים)³⁰ לעומת יונתן הווספי עד ינאי). זהו פער של עשרות שנים בלבד,³¹ אך עדיין השוני גדול, שכן ישנה משמעות מי היה בשלטון ונגד מי התפלמסו, ובעד מי היו.³² אחת המגילות המשמשות "הוכחה" לתיארוך במחקר בינה פשר נחום, ופשר זה מתאר את שיא ימי ההתייוונות, אך ממשיך ומנבא עד הכיבוש הרומי. כידוע, עולם המחקר החילוני-ביקורתי אינו מכיר בנבואה (הדבר בא לידי ביטוי בביקורת המקרא והצעות מגוחכות כמו למשל תיארוך החומש לתקופה הפרסית [מכונה גם 'אסכולה הניהיליסטית']), ולכן חוקרים מתארכים את הפשר למאורע

²⁸ יתרה מזו, חוקרים מצביעים לאחרונה על כך שמגילה 4Q248 קודמת ומקור לספר דניאל (ראו אשל, המדינה החשמונאית, עמ' 18). לכך נוסף הטווח הקצר עד לכתיבת מק"א בו הוא מוזכר בפרק ב' 60. כנראה דימיטריוס הראשון גם מוזכר **בפרק השלישית דניאל**.

²⁹ QFlorilegium, וכעת: Eschatological Commentary, או: Midrash on Eschatology, ובה מצוין: 'כתוב בספר דניאל' (כנראה על יב' 10). על כך ראו: סיגל, נוסח דניאל, עמ' 171-198. יוער כי ס' דניאל מוזכר גם במק"א ב' 62.

³⁰ המגילות הכיתתיות לא רומזות על מידע מארבעת ספרי המקבים, ואילו ספרי המקבים כאן רומזים ומשתמשים במידע מהמגילות הכיתתיות (כפי שיפורט בהמשך הספר).

³¹ מורה הצדק אינו מופיע בסרכים, דבר המרמז כי נסיבות הכתיבה שחיבורים אלה היו שונים, או בעיקר היו בתקופות אחרות. בהמשך אציע תקופה. בכל אופן הסרכים המשיכו להוביל ולשמש לחיי קהילה בפועל לתקופות הרבה, ועקרונותיהם והלכותיהם בנויות על ברית דמשק.

³² דבורה דימנט מציינת בעמ' 35 למאמרה 'תולדותיה של עדת קומראן': 'בגלל הנטייה לקשור את התחלות עדת המגילות למרד המקבים, לחילופי משפחות הכהונה הגדולה ולכרונולוגיה של אתר קומראן, הוזנחה האפשרות לחשב את המספר הנקוב בברית דמשק באופן שונה, לפי חישוב אחר שיש לו בסיס איתן במקרא. הלשון של הכתוב בברית דמשק מעידה שמדובר בתקופת השעבוד לנבוכדנאצר מלך בבל. לפי ירמיהו כה' 11, 1 התחיל שעבוד זה כבר עם עלייתו של נבוכדנאצר לשלטון, ושנה זו שימשה גם לחישוב שבעים שנות השעבוד לבל שניבא עליו ירמיהו (דברי הימים ב' לוי' 21; עזרא א' 1; דניאל א' 1). אנו מוצאים מספר זה שוב בחישוב שבעים השבועות בחזון החיות (חנך החבשי פט' 59-66) כל אלה מעידים על מסורת קדומה המחשבת את תחילת השעבוד לבל משנת עלייתו של נבוכדנאצר לשלטון, ולפי חשבוננו משנת 605 לפני הספירה. בעבר הצעתי אפוא לחשב את 390 השנים של יחזקאל מתאריך זה. חשבון כזה יביא את התחלותיה של העדה ל-214 לפני הספירה ויקבע את הופעתו של מורה הצדק לשנת 194 לפני הספירה. אם כן, לפי חישוב זה יש לעגן את התחלותיה של העדה כישות ארגונית נבדלת בערך בשנת 200 לפני הספירה, כשארץ ישראל עברה מידי בית תלמי לשלטון הסלווקים. פתרון זה מרחיק עוד יותר את התחלותיה של העדה מן הכרונולוגיה של אתר קומראן. יתרה מזו, משעה שבטל הקשר בין התחלות העדה למשבר ההלניסטי ולתולדות הכהונה הגדולה יש לעיין מחדש בזיהוי הנפשות הפועלות בתולדותיה של העדה, כמו מורה הצדק והכוהן הרשע, דורש התורה ומטיף הכזב' (הדגשות שלי). כך בהמשך (עמ' 142), היא מונה עצמה עם החוקרים שמתארכים את ספר היובלים למחצית הראשונה של המאה השנייה לפני הספירה.

האחרון המוזכר בו, דהיינו שנת 63 לפנה"ס (פומפיוס). לדעתי נכון לתארך אותה למועד חיבורה יחד עם שאר חיבוריו של מורה הצדק, אף שכוללת נבואות מדויקות.

- לאחרונה (2015) [מאיר בר-אילן](#) עמד על טעויות החוקרים שכטר ואברהמס בתיארוך הספר החיצוני [דברי גד החוזה](#) לימי הביניים,³³ אך לא ציין הטעויות של רוב החוקרים המודרניים לתיארוך רוב 7.5 [הספרים החיצוניים](#) שנמצאו בקומראן (כמסוכם לעיל).
2.2. הקרבה הספרותית והתוכנית בין ספרים חיצוניים פנימיים לבין ספרות נוצרית:

מגילות/ספרים חיצוניים פנימיים אלו אינם כיתתיים, אלא שייכים לקבוצות מגילות 1-3 (ראו פרק לחלוקתן ל-5 תקופות) שחוברו לפני היווסדות עדת קומראן. כנראה אלו גם אינם ספרי סוד (על ספרות הסוד ראו פרק בנושא זה). המשמעות של כך היא שאין בהם כמעט ענייני הלכה (יהודית), אלא בעיקר סיפורים משלימים למקרא, הגות ומוסר. מאפיין זה דומה למהותה של הנצרות – ביטול המצוות והתרכזות בעקרונות הרוח והמוסר (ראו על כך בפרק 'המוסר האוניברסאלי והקדום לברית עם ישראל; גבירתו על מחלוקות הלכתיות').

אך הנצרות גם החזיקה במסורות רבות של עדת קומראן (ראו בפרק על הנצרות), בכללן מסורות מ-2 הקבוצות האחרונות (המגילות הכיתתיות). למשל, חזון יוחנן הינו ספר נבואי מהברית החדשה שקרוב במסורתיו לספרים החיצוניים ולמגילות קומראן, אך שמרמו על ביטול הברית בין ראש כל הימים לעם ישראל. לעומתו ספר [דברי גד החוזה](#) מכחיש אפשרויות זו (וראו על כך בספר זה בקבוצה 2 בהמשך).

העובדה שרק הכנסיות הנוצריות שמרו על 7.5 מגילות קומראן-הספרים החיצוניים-הפנימיים האמינים, זולת [דברי גד החוזה](#) ועוד כמה שהם יותר מדרשי אגדה כמו [ספר הישר](#) שידון בקבוצה ה-3, מצריכה עיון. חוקרים סבורים שהנצרות אף ערכה חלק מספרים אלו, העיקרי שביניהם הוא צוואות השבטים שכולל קטעים משיח-אדם. לדעתי קטעים אלו מקוריים (מה גם יש קטעים דומים במגילות אחרות), והנצרות רק אימצה ויישמה אותם על ישו. לעיתים עדיין נמצאים ספרים חיצוניים ושונים בכנסיות השונות, ויש לעודד במחקר חיפוש ופרסום ספרים כאלו (למשל: קטעי ספר [חנן א'](#) נמצא בכנסייה הקופטית לפני כמה שנים).

כל 7.5 מגילות קומראן-הספרים החיצוניים-הפנימיים האמינים נכללים בספרים שהתקדשו בחלק מהכנסיות ובשלבם.³⁴ יהושע אפרון טען בספרו 'התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונית'

³³ עמ' 16-19 לספרו.

³⁴ הנצרות (אבות הכנסייה) עד ימי אוגוסטינוס דחתה את [הספרים החיצוניים](#), כנראה בגלל 2 סיבות: כי היהודים לא קבלו אותם; כי ישו והשליחים לא מצטטים מספרים אלו. אוריגניס, קירילוס ואתנסיוס אף יצאו נגד [הספרים החיצוניים](#). [בועידת קרתגו](#) שיזם אוגוסטינוס ב-397 לספירה הוכרזו 6 ספרים חיצוניים (ברוך בן נריה, [טוביית](#), יהודית, חשמונאים א' ב', חוכמת שלמה, בן סירא) כקדושים (בהשראה אלוהית, מכונים: דוטררו קנוניים [deutero = שניים], כלומר משניים בקדושתם), ומאז הנצרות הקתולית (וחלקית האורתודוקסית, והפרוטסטנטים בועידת טרנט ב-1534) שמרה על חלק (7.5 ספרים) מספרי קודש של עדת קומראן בקאנון הברית הישנה שלה, ואלו מוגדרים חלק מ"[הספרים החיצוניים](#)". מכאן הסבירות שגם [הספרים החיצוניים](#) שאינם במגילת קומראן, אך כן כלולים בברית הישנה – מקורם אחד הוא – בשל סיבה טכנית/אקראית של שרידות המגילות. מאידך, ישו ומחברי הברית החדשה [מעולם לא ציטטו דבר מהספרים החיצוניים](#) שבמגילות ושלא במגילות (זולת חנוך), השערה זו מחזקת במקצת את אמינות וקדושת ספרים חיצוניים אלו שאינם במגילות, אך עדיין אינה בהם להיות אמינים וקדושים כמו [הספרים החיצוניים](#) שנמצאו במגילות.

שאלו שגם הספרים החיצוניים-הפנימיים לקומראן (הרשימה בפרק הקודם) גם נכתבו ע"י הנצרות הקדומה, ויש לדחות הצעתו זו ולהשיב: 'ארבע מאות שנה בין אלו ובין אלו מהם?' (פרפרזה לבראשית כג' 15), דהיינו יש כ-400 שנה לפחות בין חלק מהספרים החיצוניים-פנימיים של עדת קומראן לנצרות הקדומה, מלבד כל שאר ההבדלים והתכונות שעמדתי עליהם לעיל בפרק הקודם. תחום מעניין וחשוב שדורש סיכום בנצרות הוא עמידה על [הספרים החיצוניים](#) שהכנסיות (בעיקר האתיופית בגעז) שמרו – למול הנוסח התואם שנמצא במקור של מגילות קומראן. ייתכן ועמידה על כנסיות אלו תשפוך אור על ספרות חיצונית קרובה מול סותרת לספרים החיצוניים שנמצאו בקומראן.

הנצרות מחזיקה גם בספרים חיצוניים מאוחרים ושקריים שחוברו בהשפעות זרות – זו קבוצה 3 של [הספרים החיצוניים](#) לפי החלוקה (בפרקים הבאים), ומגמה כזו קרתה גם בתוך הנצרות:

2.3. הדמיון לחלוקת ספרים פנימיים מול חיצוניים בתוך הנצרות:

בתוך הנצרות יש כ-120 ספרים מהמאות הראשונות לספירה שלא הוכרו כספרי קודש/זיוף ושלא נכנסו לברית החדשה. אלו מתארים את ישו או תקופתו; לרשימתם ראו: <http://www.earlychristianwritings.com> מיסתיקנים נוצריים ייחסו את דבריהם לאישים קדומים, והידוע שבהם הוא קובץ החיבורים המיוחס לדיונוניסיוס איש האראופגוס (Dionysius Areopagita).

להלן כמה מהסיבות שאבות הכנסייה דחו ספרים אלו להכירם ככתבי קודש בימיה הראשונים: טרטולינוס (De Spectaculis 23, 29): 'מחבר האמת [האל] שונא כל שקר. הוא מחשיב כניאוף כל דבר שאינו אמתי [...] ואם אתה מתענג על ספרות התיאטרון, יש לנו ספרות בשפע – שירים וחרוזים – ואין היא דימונית אלא אמיתית, לא תעתועי האמנות אלא מציאות פשוטה'; מוניקיוס פליקס שיבח את אפלטון על כך שגירש את המשוררים ממדינתו האידיאלית (Octavios 22); לקטנטיוס גינה את 'ממתקי המשוררים שמסתירים רעלי' (Jerome, Epistle 22).

עלינו ללמוד כמקרה מבחן דומה זה שכבר חל בנצרות, וראוי לסכם את השוואת תהליכי היצירה וההיטמעות/דחייה של ספרות נוצרית זו בנצרות, לעומת קבוצת פרק זה (ספרים חיצוניים שסותרים ודחויים לקומראן), וראוי לעודד כך את המחקר. בירור אמיתות ספרים חיצוניים הינה מלאכה חשובה ביותר, שכן למשל למול הבירור של הלכות בודדות של חז"ל, כאן הניתוח חל על ספר שלם, ומשפיע גם על ספרים דומים או על הגוף ההיסטורי ששימר אותו.

ליחס של חז"ל לספרים החיצוניים, ראו בפרק: 'הסיבה העיקרית שחז"ל דחו את רוב [הספרים החיצוניים](#) – ספרות סוד'.

3. קבוצה 2 לספרים החיצוניים: 'ספרים קרובים לעדת קומראן שכנראה לא שרדו'

3.1. ספרים חיצוניים שלא שרדו במגילות קומראן, אך שתוכנם קרוב לעדת קומראן ואין בהם סתירה – ומכאן ההנחה שהן פשוט לא שרדו בין המגילות (מסודרים לפי סדר אמינות וחשיבות):

בספרים אלו אין סתירה למגילות קומראן, ורק נתון זה מצביע על אמינות גבוהה, שכן ספרות קומראן רחבה, ואי-קיומו של סתירה אפילו בפרט אחד, מצביע על דבר קודש של תאימות. מסודרים לפי סדר אמינותם:

דברי גד החוזה: ספר מרתק זה הינו הספר החיצוני היחיד שנמצא בקהילה יהודית (בקוציין שבהודו) במאה ה-18 ובעברית (ועובדות אלו מחזקות אמינותו), ובו לשון וסגנון מקראי והלכות שאומצו ע"י חז"ל (ראו בפרק תחומי ההלכה). הספר השתמש בכמה תיאורים ששרדו רק בנוסח שמואל מקומראן,³⁵ דבר שמחזק עד מכריע את תיארוכו הקדום. לדעתי ספר זה אוטנטי, ולכן הוא מצוטט בספר זה לצד מגילות ים המלח.

אחד משלושת הנספחים/תוספות לספר דניאל הוא שושנה בת חלקיהו, וייתכן שספר זה היה בין מגילות קומראן, אלא שהקטע ששרד כה קטן וקטוע, כך שמדובר בהשערה בלבד.

עליית ישעיה: ספר "עליית ישעיה" הינו ספר חיצוני שנמצא רק בגעז,³⁶ ולא תורגם לעברית (כיוון ש**כהנא** תירגם רק ספרים שסבר שמקורם יהודי, וסבר שזה נוצרי). תיאור רציחת ישעיה הנביא קרוב להריגת ישו, והשאלה מי קדם ולקח ממי. פרקים נז'³⁷ ונט'³⁸ בישעיה מלמדים על הרשע והדם בתקופה, לצד ההליכה למדבר שמצוינת וקוימה ע"י עדת קומראן ויוחנן המטביל. השומרונים הרע הפך לשומרונים הטוב בברית החדשה. מעניין גם שמו: "בלכירע" שמזכיר את "מלכירשע" שמצוין פעמים במגילות: 4Q280 (קימרון, החיבורים העבריים ג', עמ' 56) וחזונות/צוואות/דברי עמרם (4QVisions of 'Amram 4Q548-3). שני חסידי-חז"ל מציינים את המסורת ממגילת יוחסין (יבמות מט' II), וכן מסורת רציחת ישעיה מצוינת בספר החיצוני: 'חיי הנביאים' (מסקר 20 מחייהם ומקומות קבורה של נביאי התנ"ך).³⁹ מגילה כזו

³⁵ כך פסוקים קסג' וקסח' בפרק ז' לקטעים הזהים לנוסח שמואל מקומראן.

³⁶ לספר זה שלושה קודקסים בגעז, ובאחד הקודקסים (שכוללים את התנ"ך) כתוב בויקרא כג' 11: 'מִמְקַרְת הַשֶּׁבֶת' ולא למחרת היום החמישה עשר, דהיינו 'מִמְקַרְת הַפֶּסַח' (יהושע ה' 11, שאותו זיהו דורשי החלקות-אפרים (הפרושים בעקבותם) כשבת. מחלוקת גדולה זו מתוארת כמוכן בספרות חז"ל נגד הבייתוסים (כנראה – בית-אסין = האיסיים). חיזוק נוסף לקדימותו ושהוא ממגילות קומראן, כי רק בשלושה קודקסים אלו נמצאו ספרי חנוך.

³⁷ 'הצדיק אבד ואין איש שם על לב ואנשי חסד נאספים באין מבין כי מפני הרעה (העתידה לבא!) נאסף הצדיק... ואתם קרבו הנה בני עננה זרע מנאף ותזנה... הלוא אתם ילדי פשע זרע שקר... הנחמים באלים תחת כל עץ רענן שחטי הילדים בנחלים תחת סעפי הסלעים בחלקי נחל חלקך הם הם גורלך גם להם שפכת נסך העלית מנחה העל אלה אנחם על הר גבה ונשא שמת משכבך גם שם עלית לזבח זבח ואחר הדלת והמזוזה שמת זכרוךך כי מאתי גלית ותעלי הרחבת משכבך ותכרת לך מהם אהבת משכבם יד חזית ותשרי למלך בשמן ותרבי רקחך ותשלחי ציריך עד מרחק... ואמר סלו פנו דרך הרימו מכשול מדרך עמי'.

³⁸ כגון: 'אין קרא בצדק ואין נשפט באמונה בטוח על תהו ודבר שוא הרו עמל והוליד און... מעשיהם מעשי און ופעל חמס בכפיהם רגליהם לרע ירצו וימהרו לשפך דם נקי מחשבותיהם מחשבות און שד ושבר במסלותם דרך שלום לא ידעו ואין משפט במעגלותם'.

³⁹ 'שמעון בן עזאי אומר: מצאתי מגלת יוחסין בירושלים, וכתוב בה: איש פלוני ממזר מאשת איש, וכתוב בה: משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי, וכתוב בה: מנשה הרג את ישעיה'.

מנוגדת לאיסור הכתיבה של חז"ל, ועולה עם טענתי שחסידי הביאו מסורות פשוט וממגילות קומראן, בעיקר כמו איסי בן יהודה (ראו [פרק בעניין](#)). האזכור החטוף בחז"ל מזכיר את תפילת מנשה (ראו לעיל). ישעיה מהווה את הקדוש המעונה (מְרִטִיר) הראשון. כנראה תיאור קשה ומדהים זה הביא את סיפור העינוי של ישו בנצרות (שמבוסס על ישעיה נג'). הספר החיצוני שנמצא רק כנספח של התנ"ך בגעז – עליית ישעיה, כבר שויך ע"י דוד פלוסר כסיפור שנכתב על מורה הצדק.⁴⁰

לעזרא הסופר משויכים כמה ספרים חיצוניים שלא נמצאו בקומראן, וכפי שמצוין בפרק על חלוקת הספרים החיצוניים לאמינים או פסולים, חזון עזרא נמנה בין האמינים (היות ורבות מסורותיו הקרובות למגילות, ולא מצאתי לו סתירה אחת אליהן).⁴¹ והנה, חזון עזרא הוא גם הספר החיצוני הקרוב ביותר לדת הזוראסטריית, שגם היא מתוארכם קרוב לימיו (גלות בית ראשון/תחילת בית שני).

2 פרקי תהילים חיצוניים מכתבי יד סוריים של התנ"ך (פשיטתא): בתנ"ך הסורי יש 5 מזמורים נוספים על 150 מנוסח המסורה; שלושה מהם ממגילת המזמורים מקומראן: קנא, קנד', קנה' (קימרון, החיבורים העבריים ג, עמ' 348-350). לפיכך, אפשר להניח ששני המזמורים הנוספים בנוסח הסורי מקורם בקומראן, אלא שלא שרדו לידינו. שלושה חיזוקים נוספים לכך: לפי מזמור 11Q5 (11QP_s-a) כז' 10 (החיבורים העבריים ב, עמ' 355), ספר תהילים כולל 4,050 מזמורים למחזור שמיטה! כך שגם אם נכליל את המזמורים הרבים שנמצאו במגילות קומראן (אפילו את מגילת ההודיות המחולקת לחמישה ספרים/יחידות – כמו חלוקת ספר תהילים בנוסח המסורה), הרי שאבדו אלפי מזמורי תהילים; אוריגנס הזכיר דברים דומים במאה השלישית לספירה;⁴² במאה ה-9 תועד כי הפטריארך טימותיאוס הראשון נחשף למציאת 200 מגילות תהילים ממערות יריחו. טימותיאוס כתב בסורית, וההנחה שממצא זה הוספו לתנ"ך הסורי. להבדיל, ראו להלן על 4 מזמורים מגניזת קהיר:

3.2. ספרים חיצוניים שלא שרדו במגילות קומראן, ואין לי הצעה ונטייה על אמינותם ומעמדם:

הסיביליות: 4 ספרים שקשה לעמוד על מקורם, מה גם הם שונים בסגנונם מכל שאר הספרים החיצוניים. שבהן נבואות אנטי-רומיות, וסבורים שמקורם יהודיות-נוצריות.

⁴⁰ ד' פלוסר, הספר החיצוני "עליית ישעיהו" והכת של ים-המלח, בתוך: "ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יז" (תשי"ב) עמ' 28-46.

⁴¹ יש לציין את הפרט המדעי המדהים של: 'וביום השלישי ציווית למים להתכנס בחלק השביעי של הארץ, ושישה חלקים ייבשת ושמרת, שיהיו מהם חלקות נעבדות לפניך, ונחרשות ונרעות' (חיזיון שלישי, ו' 42), טרם גילוי אמריקה ב-1492 חשבו אנשי העולם הישן כי העולם מורכב משלוש היבשות הידועות: אירופה, אסיה ואפריקה (ראו למשל מפת בינטינג, כנראה מעיקר ההתיישבות בעולם לפי המפה האיטליאנית של מגילה חיצונית לבראשית ז' והיובלים ח'; אוקיאניה נמצאה במאה ה-18 אך היו ידיעות חלקיות לפני כן; אנטארקטיקה נחקרה במאה ה-19 אך היו ידיעות וסברות על קיומה לפני כן). היום המדע המודרני סובר שחלה נדידת היבשות ("טקטוניקת הלוחות") מיבשת-העל העתיקה (פנגיאה או פנגאה) – ותיאוריה זו תואמת לקטע זה מחזון עזרא. כנראה חלוקתו של חזון עזרא תואמת לשיטת 6 היבשות (ב'): אנטארקטיקה, אוקיאניה, אמריקה, אפריקה, אסיה, אירופה, שהיא גם ההגדרה הנכונה ביותר.

⁴² 'הנוסח הששי נמצא יחד עם ספרים אחרים עבריים ויוונים אחרים בכד חרס ליד יריחו בימי שלטונו של אנטוניוס בן סורוס' (אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, כרך 6, פרק 16).

4 מזמורי תהילים חיצוניים מגניזת קהיר : 4 שנמצאו בגניזת קהיר (פלוסר וספראי כינו אותם : ['שירי דוד החיצוניים'](#)) : פותחים במילים : ['אשרי שימצא כבוד בחפצי רצונך'](#) ; ['כי הוא רופא לנשברי לב'](#). מזמורי תהילים אלו יחידאיים (שאינם בשום מקום אחר). באחד ממזמורי גניזת קהיר מצוין חודש ירחי : 'בשלשה בחדש אייר ראיתי'. תאריכים ירחיים אמנם קיימים במגילות קומראן, אך אלו רק בכתבי סוד, כאשר יש איסור לחשב את לוח השנה לפיו (ראו בפרק לוח השנה), וכן אין מזמורים בתיארוך ירחי שנמצאו במגילות קומראן.

4. הקבוצה ה-3 : ['הספרים החיצוניים שסותרים ודחויים למגילות קומראן'](#)

בניגוד לשני סוגי ה"ספרים חיצוניים" המוגדרים ומפורטים בפרקים הקודמים, כאן ינותחו ספרים חיצוניים שסותרים ודחויים למגילות קומראן. אין מדובר בספרי חול או הבל או סרק או ברמת הספרות הגבוהה והמענגת (כמו שחז"ל תייגו בטעות/זדון את בן סירא עם הרונימוס), ואפילו לא בחינת האמת מול השקר, אלא מבחן פסלותם הוא התאמתם לתורת עדת קומראן – אם משתלבים הם או יש בהן סתירות, ואפילו אחת.

בכך ספרים מקבוצה זו דומים ופסילה שחז"ל עשו לספרים החיצוניים כולם (וזאת כיוון שעד חז"ל כבר איבדו את המסורה של הספרים החיצוניים האמינים) :

חוקרים שתירגמו ספרים חיצוניים ([כהנא](#) המפורסם מבניהם), לא תירגמו ספרים בעיקר מקבוצה זו, כיוון שסברו שאינם יהודיים במקורם.⁴³

ככל שיש סתירה בין ספר חיצוני כלשהוא לתורת עדת קומראן, מלבד שכאמור הוא מוגדר כדחוי למגילות הגנוזות, הרי שראוי לעמוד על מקורותיו – מדוע כתבו סתירות אלו לתורה ולמגילות?! מאין שאבו סמכות להמציא סיפורים שקריים וחלקם בייחוס לגיבורים ידועים – פְּסֹאוּדוֹאֶפִיגְרָפִיָה (פסאודס ביוונית משמעו שקר ; המחקר מייחס בטעות פְּסֹאוּדוֹאֶפִיגְרָפִיָה גם לשתי הקבוצות הקודמות, ומונח זה מתאים רק לקבוצה זו). האם הם כתבו זאת בעצמם – כמדרש היוצר של חז"ל, או פשוט אספו סיפורי עם וסברו שהם עורכים אותם בצורה יותר נכונה?

כמעט ואין לנו תשובות על מקורות ספרים חיצוניים אלו, וההנחה שרובן נכתבו בהשפעות הלניסטיות ביהדות מצרים (ואלכסנדריה בראשה) בשלהי בית שני. ואכן אחד המבחנים לבדיקת הספרים הוא זמנם, שלפחות חלקם ברור מועד כתיבתם – אך דווקא אלו הם אמינים לזמנם וספרותם אינה קשה וסותרת, כיוון שיש בה בעיקר סיפור היסטורי בתקופתם ומוסר, כמו : [משלי אחיקר](#), בן סירא, [איגרת אריקטיאס](#) (אם כי ראו המצע העברי של תרגום השבעים), החשמונאים.

⁴³ כמו : צוואת אברהם, עליית ישעיה, אגרת רחבעם. היות וכאמור היום, בזכות מגילות קומראן, הסבירות שספרים אלו יותר קדומים (וחלק מהחוקרים מציעים שחוברו ע"י עדת קומראן), הרי שעולה הסיכוי שמקורם יהודי, וראוי לתרגמם לעברית, בתוספת מהדורה מדעית. מוצע ומבוקש לקדם ולעודד זאת (במסגרת עבודה אקדמאית וכדומה).

4 ספרי המקבים אינם נכללים ואף לא מוזכרים בין מגילות קומראן, אף שחלק מתקופת הפעילות (האחרונה) של עדת קומראן היא גם בעת שלטונם ואף מלכותם של החשמונאים, העת בה חוברו רוב ספרי המקבלים. כמה אפשרויות מוצעות לכך: 1. בתקופה זו עדת קומראן כבר הפסיקה לכתוב (היות ולא היה ביניהם כמורה הצדק בעל רוח הקודש), ולכן גם אם ספרי המקבים היו קרובים לדעותיהם, הקודקס שלהם כבר נחתם ונסגר; 2. ישנה היררכיה בין עדת קומראן לחשמונאים, כאשר הכתות(ובכללם החשמונאים) מאמצים את ספרי ומסורות עדת קומראן שהצליחו לקבל (שאינן סודיות), ועדת קומראן אינה מאמצת מסורות וספרים מכתות נמוכות ממנה; 3. עדת קומראן התירה רק כתיבת קודש, ואילו ספרי החשמונאים אינה מזוהים בעיניה כספרי קודש. יש לציין שספרי המקבים הם אכן הספרות הקרובה ביותר בזמן לספרות עדת קומראן, וכל כך מורחב בפרק בעניין.

4.1. להלן רשימת וניתוח הסיבות ל'ספרים חיצוניים שסותרים ודחויים למגילות קומראן' לפי סדר עוצמת סתירותיהם:

אדם וחווה: א' 2 מספר שאדם וחווה ישבו בקדם 18 שנה עד שהולידו את קין, ואילו לפי **היובלים** ג' 17, הגירוש היה בשנה ה-7 לבריאה, והולדת קין היתה בין השנים 64-70 לבריאה; אדם וחווה ג' 2-3 מספר שאדם לא התאבל על הבל בנו, ואילו **היובלים** ד' 7 מספר שאדם ואשתו התאבלו על הבל 4 שבועי שנים; אדם וחווה ה' 1 מספר שאדם הוליד 30 בנים ו-30 בנות, ואילו **היובלים** ד' 10 מספר שאדם הוליד עוד 9 בנים אחרי מות הבל, ו-2 בנות (אם כי סביר שהיובלים לא מונה את כולם). ועוד סתירות רבות, גם באופיו. הספר מסתיים בהמשכו של שת וייתכן שזהו מקור לגנוסיס.

צוואת איוב החיצוני: בפרק א' 5 מציין את חיתון דינה עם איוב לאחר ניסיונו⁴⁴ – ואילו **היובלים** לד' 20 מציין שהיא נפטרה בחודש שיוסף נמכר לעבדות (כנראה רווקה).

האפוקליפסה של אליהו (או: ספר אליהו): 3 נוסחים בקופטית שלפי המחקר אינם בספר שעריכתם נוצרית: מתאר את אנטי-כריסטוס (אויבו של ישו) באחרית הימים כשמולו יופיע ישו. יש גם נוסחים עבריים שמתוארכים מאוחר יותר.

ספר הישר: בדברי ההקדמה לספר הוא נקרא בשם "תולדות אדם" (**ספר הישר** מוזכר ביהושע י' 13 ושמואל ב' א' 18), כך שייתכן וכתרת זו אינה רלוונטית/נכונה. הספר נמצא רק באלף השני לספירה ורק בידי הזרם הרבני (אינו קיים במגילות או בנצרות), ולכן אינו **הספר חיצוני** "קלסי". הספר רצוף אגדות שתואמות לחז"ל (לדעתי חז"ל אספו ממנו, אך חוקרים סבורים שהוא מאוחר ספר) הכוללות סתירות בעלילות משה רבינו בארץ כוש ומלכתם לתיארוכים שב**יובלים**, ולפיכך אחד מהם לא נכון – תנחשו מי?..

⁴⁴ גם בחז"ל דרשו זאת: בבראשית רבה וירא נז', ומאידך דרשו באופן סותר ששמעון אחיה נשאה (מדרש רבה בראשית מו' 10 [ומשם רש"י בפירושו במקום]).

חוכמת שלמה: מציין שהיה חומר לפני הבריאה ("יש מיש" ולא "יש מאין") שזו סתירה לפשט התורה ו**ליובלים**. ביקורתו נגד **חננוך** ד' 10-11 (ראו בפרק 'עוקרי ההרים סילקו גם את גיבורי המקרא: **חננוך**-מטטרון'). בפרק י' משבח את לוט כצדיק, ואילו מגילה חיצונית לבראשית כ' 34 מציינת שלוט נשא אשה מצרית (אין הכרח שמדובר בסתירה). מאידך, ייתכן וחוכמת שלמה החיצונית מהווה המשך או פיתוח של מגילת 'חוכמת שלמה המלך א' וב', המכונים כך לפי **החיבורים העבריים ב'**, עמ' 113-128. למשל המונח 'אשרי' המופיע כמה פעמים בעמ' 114 בקימרון, מופיע גם כמה פעמים במזמורי שלמה. יש לו גם מסורות קרובות ליובלים.

חננוך ב' הסלאבי:⁴⁵ מציין ביא' 93 שאבותיו כתבו מגילות, בעוד **היובלים** ד' 17-18 מצוין שהוא הראשון שכתב;⁴⁶ אינו מציין את הלוח השבתי-שמשי בן 364 יום, אלא רק לוח שמש מלא של 365.23 (ו' 11, 21) ומציין שהחודשים לפי הירח כשנתן להם שמות (יג' 14; אם כי שמות חודשים ירחיים יש במגילת האסטרונוגיה – ראו בפרק לוח השנה);⁴⁷ הנוטריקון של הרכבת האדמה לאדם מארבעת כיווני השמיים מתאים רק ביוונית (יא' 63) אולי סותר את **חננוך א' ס'** 8 (ובכל אופן מלמד שספר זה חובר ביוונית, ובכך לכאורה סותר את העברית כספר המקור, אלא שספר **חננוך א'** נמצא במגילות גם ביוונית). גם בכללי סגנון הספר הלניסטי (אמנם כאמור היוונים קיבלו ואימצו מסורות מ**חננוך א'** החבשי, **היובלים** והתורה). לפיכך המסקנה שהוא חיצוני ופסול.

יוסף ואסנת - הוידוי והתפילה אשר לאסנת בת פוטיפרע הכהן:⁴⁸ ספר זה מתאר סיפורי פנטזיות שאין להן זכר במגילות קומראן שמתארות תקופה זו (**היובלים** וצוואות השבטים), ויש בו גם סתירה טכנית (קטנה לכאורה) – גילו של בנימין: לפי כז' 2 בנימין בן 18 שנה בעת ירידתו עם יעקב אבינו מצרימה, ותאריך זה לא סותר לפי בראשית מא' 46 שמציין: 'יְוֹסֵף בֶּן שְׁלֹשִׁים שָׁנָה בָּעָמְדוֹ לִפְנֵי פַרְעֹה מֶלֶךְ מִצְרָיִם', ועל זאת יש להוסיף את 7-14 שנות השובע וחלק מהרעב (לפי **היובלים** מה' 1 יעקב ירד מצרימה בשנת 2172). כיוון שלפי **היובלים** הפער ביניהם יוסף (נולד ב-1.4.2134) לבנימין (נולד ב-10.8.2143), הינו 9 שנים, הרי שגילו של בנימין צריך להיות באותה שעה – 29 שנה. כך גם החמלה של לוי על בן פרעה בפרק כט' 3 תמוהה, שכן לוי לא נהג כך באנשי שכס, ודבריו של דויד המלך הפוכים: 'אֶךְדָּוִד אוֹיְבֵי וְאֲשִׁיגֶם וְלֹא אָשׁוּב עַד כָּלֹתָם' (תהילים יח' 38). לסיכום, כנראה ספר זה לא הכיר את **היובלים** וצוואות השבטים (וכמובן גם הפוך).

⁴⁵ **אני מסכים עם רוב הטענות של**: Daniel Stoekl, [Halakha Calendars and the Provenances of 2 Enoch](#). לפני מספר שנים מצאו גם עותקים קופטיים במצרים.

⁴⁶ היות וחננוך ב' יא' 63 מציין את 6 כתבי אבותיו, ואלו לא נמצאו במגילות קומראן, הרי שקשה לפרש את "התעודה" באופן שונה מ"כתבי יד אבותיו", ובפרט ספר חיצוני אדם וחווה הוא ספר חיצוני, כמפורט בפרק זה.

⁴⁷ 'את תקופת הירח מדותי ואת קרניו ספרתי ובואו בכל החודשים וצאתו ואת שמותיהם אני כתבתי'. שמות חודשים ירחיים מופיעים לאחר מכן ביג' 68, יט' 1.

⁴⁸ ספר זה עדיין בשיא המחלוקת אם הוא מבית יוצר יהודי או נוצרי, ובכל אופן החוקרים מתארכים אותו לכל המוקדם לימי מקדש חנוני (המאה השנייה לפה"ס). בין הטענות המעניינות של רבקה ניר לנוצרות הספר, שאין בו את הפרטים כמו למשל בספר יהודית, אך ניתן להסתכל על הספר כאותנטי – בתקופת טרום-התורה, ואכן תקופה זו דומה לנצרות המאופיינת בערכי המוסר והחסד (ראו פרק בעניין).

עליית משה: בפרק א' 2 סותר ליובלים בתאריך של מות משה רבינו. לאחר מכן גם מציין מנין אנשי המזרח, דבר שאינו קיים בתנ"ך ובספרים החיצוניים האמינים.

[קדמוניות המקרא](#):⁴⁹ סתירה לנישואיה לאיוב בילדיה ממנו (ח' 8), בעוד ביובלים לד' 20 היא מתה אחרי מכירת יוסף.

[חזון ברנד ב'](#): בפרק ג' 6 מציין את המספר 363, כנראה כמספר שכמעט שלם - לפני שהצליחו (בוני מגדל בבל) להגיע ל-364. מספר זה מהווה את ימי השנה בלוח הקומראני (ראו [פרק בעניין](#)), ואינו מופיע בשום ספר חיצוני שלא שרד בקומראן. לאחר מכן, בפרק ד' 7, מצוין המספר 360, שהוא מהווה חלק מהלוח (אם כי עמי-קדם טעו בו – [חננו](#) ה' 2). אך בפרק ו' מתאר עוף של השמש, דבר שאינו מצוין בתיאורי שערי השמש ב[חננו](#).

[חיי הנביאים](#): ספר שמתוארך למאה ה-1 לספירה ומספר בעיקר היכן קבורים 22 נביאים. הספר מספר שדניאל קיצר את הפיכתו של נבונאיד לחיה למשך 7 חודשים במקום 7 שנים, אך [במגילת תפילת נבונאיד](#) מצוין: 'כתיש הוית שנין שבע' (מארמית: 'ימוגע הייתי שבע שנים'). גם לפי מקורות היסטוריים חיצוניים נבונאיד גלה מבבל אל חצי האי ערב עקב מחלת השחין הקשה שבה היה נגוע. סתירה נוספת רעיוות היא [הסתת נתן איש גבעון מאזהרת דוד המלך מחטוא עם בת שבע](#), בכך שבליעל, השטן, שם בדרכו לירושלים גופת אדם מת, וכך התעסק בקבורת 'מת מצווה', אך לכן הגיע לירושלים מאוחר מדי. לפי [טוביה](#) ב' 4 יש מצווה גדולה להתעסק בקבורת מת במקום אכילת סעודת החג, אך כאן זו טובת הנאה אישית ושם זו משימת נביא שאסור לו לחרוג ממנה (ועל כך כמה סיפורים בתנ"ך).

עוד הרבה ספרים חיצוניים כנראה דחויים לקומראן, ואינם נסקרים כאן. [הספרים החיצוניים](#) הדחויים האלו למגילות, עולים בקנה אחד עם מדרשים יוצרים של חז"ל – כולם פרי הגותם של חכמים סופרים שאין להם מקור תורני קדום או רוח הקודש (על המדרש היוצר ראו [בפרק בעניין](#)), ולהלן נרחיב בעניין מקורות האגדה של חז"ל:

⁴⁹ ראו: ספר [קדמוניות המקרא](#), מתרגם ומפרש א"ש הרטום, תל אביב 1969- תשכ"ט. כינו אותו בטעות גם המיוחס לפילון או [פסוידו-פילון](#). המחקר אודות פסוידו-פילון ראו: D. J. Harrington, 'Pseudo-Philo: A New Translation and Introduction', J. H. Charlesworth (ed.), The Old Testament Pseudepigrapha, 2, New York 1985, pp. 297-377; idem, 'A Decade of Research on Pseudo-Philo Biblical Antiquities', JSP 2 (1988), pp. 3-12; H. Jacobson, A Commentary on Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum with Latin text and English translation, I-II, Köln 1996; על ההיסטוריה של שם החיבור, ראה דינו של הווארד גייקובסון בהקדמה, עמ' 197-199. לזהותו של הכותב, אם היה זה פילון או לא, וכן על המחלוקת בעניין זמנו, ראה באריכות: הרינגטון, עשור למחקר פסוידו-פילון (שם); הניל, פסוידו-פילון: תרגום והקדמה (שם); גייקובסון (שם), מעמ' 195 ואילך. מיכאל ודסוורת' M. Wadsworth, 'A New Pseudo-Philo', JJS 29 [1978], pp. 186-191, p. 189; 'פסוידו-פילון, תרגום מחדש ומבוא' [שם], עמ' 299, גם מאמרו 'עשור למחקר פסוידו-פילון' (שם), עמ' 4. לשפת החיבור ראו: הרינגטון, שם, עמ' 3. נראה שהחיבור נתחבר במקורו בעברית, תורגם ליוונית ואחר כך ללטינית. הטקסט בלטינית קיים ב-18 כתבי יד שלמים וב-3 מקוטעים.

5. הסיבות להוקעת הספרים החיצוניים ע"י חז"ל; המקורות השונים של מדרשי האגדה

חז"ל ציינו מפורשות שאבדו להם כ-694/594 משניות: 'מִשְׁעָנָה אלו בעלי משנה כגון ר' יהודה בן תימא וחביריו. פליגו בה רב פפא ורבנן, חד אמר שש מאות סדרי משנה, וחד אמר שבע מאות סדרי משנה' (חגיגה יד' א'), ואף ציינו מגילות סתרים/יוחסין ועוד (**כמפורט בפרק ספרות**).

כאמור בפירושו של הרטום לדוגמה על הספרים החיצוניים, מובאים אלפי מסורות של חז"ל שתואמים, ונוכח שרוב הספרים החיצוניים קדמו לספרות חז"ל, ההנחה שהן המקור שלהן. כעת נוכח גילויין של מגילות מדבר יהודה, מתברר שרוב מסורות חז"ל הן שאריות מעדת קומראן, להוציא מעט מחלוקות ומסורות פסולות אחרות שאספו (ולהוציא מדרש יוצר שחז"ל הגו בעצמם).

כאן נשאלת השאלה המתבקשת – מדוע אם חז"ל קיבלו את רוב המסורות מעדת קומראן והספרים החיצוניים, הם ירקו לבאר שממנה שתו – והוקיעו אותם? כמה תשובות לכך:

- ספרי הקודש האמינים של הספרים החיצוניים, כמו בן סירא למשל, היו מוכרים היטב בימי בית שני, גם לראשוני הפרושים. כך למשל בן שטח כינה אותו מה"כתובים". אלא שאף שהוא ספר קודש אמין, אין זה אומר שהוא מבין כד' 24 ספר התנ"ך. היות וחז"ל לא ידעו להבחין בין ספרי הקודש האמינים, הם העדיפו ליצור קאנון משני חדש משלהם, ולהשאיר רק 2 קאנונים (קודקסים): תנ"ך ושלחם – המשנה (ולעיתים ספרות חז"ל המורחבת)
- חז"ל דחו את רוב הספרים החיצוניים כיוון שהם ספרות סוד (על כך הורחב בפרק שבשער/חלק מעבר מסורות הסוד), וספרות הסוד לא מיועדת לחז"ל שהם מחליפי הכוהנים והסופרים (שלחם מיועדת ספרות הסוד)
- לחלק מחז"ל היו מאבקים פוליטיים של גדולי התורה וגיבורי העם, והם ניסו להחליפם (ראו בפרק !?): 'אף הקורא בספרים החיצוניים תנא בספרי צדוקים' (סנהדרין ק' II): חלק מהמלחמה בין הכתות שכוללת נידוי בית שמאי. כך שרפו את ספר 'גזירתא' (ראו עליו בפרק בעניינו).
- כידוע, ר' עקיבא הוסיף בסנהדרין י' א' את מי שלומד בספרים החיצוניים - אין לו חלק בעולם הבא, בדומה לכמה דמויות שאינן זוכות לכך, בשל מעשיהם או מחשבותם (וראו גם: תוספתא ידים ב' יג'). דעתו של ר' עקיבא התקבלה (למרות שהתלמוד במקום הביא ציטוטים מבן סירא שהראו אחרת), אך בפועל כאמור מדובר על אבסורד, שכן אלפי מסורות הגיעו לחז"ל מכל 3 סוגי הספרים החיצוניים (ראו חלוקתם בפרק בעניינם), וכן יש לא מעט אזכורים על תנאים ואמוראים שעסקו בספרים חיצוניים (ראו בהמשך על מגילות סתרים; סנהדרין צז' II על מגילה אשורית). יתרה מזו, גם ספרי יסוד וקודש שמצוינים בחז"ל (כמו מגילת תענית, ספר העזרה ומגילת המקדש) – הם גם חיצוניים לחז"ל, אז האם שהוזכרו לחיוב הם הופכים מחיצוניים לפנימיים-קדושים?

חז"ל לא טרחו לציין את הסיבה שהם דחו את [הספרים החיצוניים](#), ולהלן נמנה את הסיבות האפשריות המשוערות לכך:

- הרצון להסתיר מהעם את ספרות הסוד: חזון עזרא יד' 44-47 מספר כי 70 ספרי הסוד מיועדים רק לסופרים העוסקים בתורה, ואילו כד' 24 ספרי התנ"ך נתנו לכל העם. גם לחז"ל היו מקורות כאלו (ראו בפרקים לעיל בשער/חלק זה), וכך ראו הנוצרים את [הספרים החיצוניים](#) – אפוקריפיים (סודיים/נסתרים). משכך, ייתכן ו**הספרים החיצוניים** הורחקו מהעם. יוצא אפוא, שיש להרחיק את [הספרים החיצוניים](#) מהעם (בשל קדושה ועומק שאינו מתאים לרמת העם; חלקם פורטו בפרקים בספר), וזאת באופן חיובי של שבח רמת קדושה וסוד של [הספרים החיצוניים](#). גדולי חז"ל בעצמם עסקו בכתיבת ספרות הסוד (כהיכלות ומרכבה), אם כי איננו יודעים באיזה שלב בחייהם ואיך היתה מסורתה.

- המגלומניה של עוקרי ההרים: המאפיין הבולט ביותר בין ספרות חז"ל לספרים החיצוניים, הוא מקור הסמכות: בספרים החיצוניים – לנביא או גיבור תנ"כי (או גיבור מהתקופה, כמו טוביה ויהודית) לרוב עם גילוי אלוהי/מלאכי (אפוקליפטי),⁵⁰ ואילו בחז"ל – הייחוס הוא לתנא/חכם או רבו (מקור אנושית, להוציא סיפורי אגדות וספרות ההיכלות), בהתאם להשקפתם: 'לא בְּשָׁמַיִם הָאֵלֹהִים' (דברים ל' 12) המפרשת בעיוות את הפסוק (שלהם כל הסמכות לקבוע את ההלכה, גם שהיא סותרת את התורה או גילוי אלוהי). על כך ראו בפרק 'עוקרי ההרים סילקו גם את גיבורי המקרא: [חֲנוּךְ](#)-מטטרון, נת, משה רבינו ואלהיו הנביא'. ולא רק [הספרים החיצוניים](#) מחלישים את מעמדם של החכמים הדרשנים על מקור הסמכות, אלא חמור מכך – הם יוצרים מקור סמכותי שבמקרים רבים הוא סותר לדעותיהם (בעיקר ההלכתיות), הן בגלל אופיים וסגנונם הפלורליסטי של דרישת דעות שונות וסותרות, והן כיוון שאספו מסורות גם מקבוצת [הספרים החיצוניים](#) השלישית הפסולים והדוחיים למגילות קומראן, וכך אספו גם מסורות שסותרות מראש את רוב המסורת הקדושה והקדומה שבחז"ל קיבלה ממגילות קומראן. לחלק מחז"ל היה קשה עם מקורות סותרים לדעתם ולדעת מסורות קדומות שבידיהם.

- קושי עם פירוש הפשט: חלק מחז"ל היו פשטנים, ומכיוון שרוב [הספרים החיצוניים](#) מספרים השלמות למקרא, חלקם באופן מתמיה מהעולה מהמקרא (במיוחד מקבוצת הספרים החיצוניים השלישית הפסולה והדחוויה למגילות קומראן), הרי שחז"ל העדיפו שלא יהיו סתירות לפשט, או שספרות זו שקרית ולא ראוי ללמוד אותה.

- חששו שמדובר בספרות זרה והלניסטית (קרי: מזויפת): היות וחוכמת בן סירא קרובה לחוכמה היוונית (אך זאת לא כיוון שהוא התיוון, אלא שחוכמות בטבען קרובות, והיוונים העתיקו תורות וחוכמות מהיהודים – ראו בפרק [חֲנוּךְ](#) והקדמונים), אזי רצו להרחיק מגמות כאלו, וכך פעלו בעוד כמה הלכות נגד התרבות ההלניסטית. גם הספר השני המוזכר ליד בן סירא: בן

⁵⁰ משמעות מילולית של "אפוקליפטי": הרמת מסך; מיוונית: התגלות או חיזיון אלוהי. וכך מספר יוספוס: 'ימי ארתששתא עד זמננו זה נכתבו כל מיני ספרים, אך לא זכו להיאמן עלינו כספרים הקודמים להם, כי לא קמו עוד יורשים כשרים לנביאים... כי בדורות שעברו עליהם לא ערב איש את לבו להוסיף עליהם הספרים האלה ולא לגרוע מהם ולא לשנות בהם דבר' (נגד אפיון I 42-41).

לענה, היה כנראה עם חוכמה שקרובה ליוונים, או כבר ממש הלניסטי. אף שמדובר במגמה חיובית ומוצדקת נגד זיופי כתבי קודש, הרי שאין כך הדבר בנוגע לשתי קבוצות הספרים החיצוניים הראשונות, והאבסורד שחז"ל אימצו מסורות רבות ואפילו ספרים שלמים שהשפעתם הזרה וההליסטית מוכחת – ראו בפרק על קבוצת הספרים החיצוניים השלישית ובפרק: 'התרבות האגדות בימי הביניים ומקורותיהם ההלניסטיים לעומת חיבורי הקדמונים'.

מסורות רבות של ספרות חז"ל לקוחות ממגילות קומראן (כמורחב בכמה פרקים בספר זה) ומהספרים החיצוניים, ומכאן שבכך חז"ל מודים שהיו ספרים או קודקסים עתיקים כתובים שאבדו להם, מה גם מגילות קומראן קדומות בכמה מאות מתקופת התנאים, וכן חלק מהספרים החיצוניים קדומים לימיהם. לפיכך, זוהי סתירה לדחייתו ונידויו של רבי עקיבא: ואלו שאין להם חלק לעולם הבא.. אף הקורא בספרים החיצוניים (סנהדרין י' א').

יתרה מזו, בחז"ל, או אולי יותר נכון מתקופה ימי הביניים שניתן לכנותה: ה"רבניים", התרבו מדרשי אגדה כיחידות שלמות וחדשות, שלא הכירו אבותיהם התנאים והאמוראים, וניתן לחלק את המקורות שלהם ל-4 (ויפורטו בפרקונים הבאים):

- ממגילות קומראן ;
- ספרים חיצוניים (שאינם בקומראן ; קבוצות 2 ו-3 לעיל) ;
- ספרות זרה : בעיקר מהליסטים שעברבו מסורות מתרבויות אחרות (כמו במובהק מארתפנוס דרך אוסביוס : ספר הישר, דברי הימים למשה רבינו).
- מדרשים יוצרים לפי דעה ומחשבה להשלמה הנראית לאותו דרשן היוצר ;

העובדה שלרוב חז"ל אינם מציינים מהיכן הם דורשים את אגדותיהם לא מוסיפה לכך.⁵¹ כמו כן, בעוד אין בספרות קומראן חלוקה בין ספרי אגדות שנפרדות מספרות ההלכה,⁵² אלא יש רק חלוקה בין 5 הסוגים שחילקתי את המגילות, ובפרט לעניינו החלוקה בין ה-3 הראשונים ל-2 האחרונים, כך ישנם חלוקות וניסיונות רבניים להפריד בין מסורות ההלכה למסורות אגדה (בעיקר בתלמוד וביחס לספרי/מדרשי אגדה שונים), למרות שהערבוב ביניהם קיים בכל הבחינות (כולל הזהות של הדרשנים). תהליכים ומקורות דומים קיים בחז"ל גם להלכה.

5.1. מדרשי אגדה חז"ליים שבמגילות קומראן (שחלקם אף מקבילים לספרים חיצוניים בנצרות):

לספרות הרבנית הוכנסו ספרים שלמים או נוסחים חלקיים ממגילות קומראן שנכללים בין 7.5 הספרים החיצוניים ששרדו בנצרות, והם : בראשית זוטא (היובלים ; מכונה גם : צוואת משה או

⁵¹ ר' יעקב בר אחא מספר בסנהדרין נז' ב' שקרא בספר אגדתא על הלכת עונש מוות לבן נח, ולא ברור החיבור של הלכה בספר אגדתא (אם כי אין חלוקה כזו בספרות קומראן, וספק לגבי חז"ל).
⁵² אם כי בקבוצת קדמוניות אין הרבה הלכות.

גילוי משה), צוואת לוי ונפתלי (מצוואות השבטים),⁵³ [מעשה טוביה](#) (או על אליהו הנביא), מעשה שושנה (נספח חיצוני לדניאל), בן סירא.

שלב נמוך יותר של אימוץ ושילוב מגילות קומראן במדרשי אגדה בחז"ל/רבניים, הוא עריכת יחידות שלמות על קטעים מסוימים ממגילות קומראן. הנה על שני הספרים העיקריים – [תנ"ך](#) והיובלים :

- ספר היכלות (בנוי על ספר [תנ"ך](#) א' החבשי, או אולי נבנה על ספרים אחרים של [תנ"ך](#) שלא שרדו לידינו (וידוע שיש כאלו יחידות, ספרות היכלות מוגדרת אמנם כספרות סוד וקבלה, אך גם בה יש מדרשיים דומים המבוססים על צוואת לוי)
- ספר הקדמת 'אסף הרופא' (מפרק י' [ביובלים](#))
- מדרש 'ויסעו' (מפרק לד' [ביובלים](#))⁵⁴
- מדרש תדשא (מפרקים ראשונים [ביובלים](#)): כגון, טומאת הרוח,⁵⁵ עשרת ניסיונות אברהם, תאריכי הולדת השבטים

תחילה יש לציין כי עיקר הספרות המשלימה של קומראן על התנ"ך שאינה נבואית או הלכתית, היא ברובה מהקבוצה הראשונה (המגילות הקדמוניות).

באופן חלקי יותר, גם פרקי רבי אליעזר.

דמות חשובה לחיבור בין המגילות לספרות האגדה החז"לית הוא ר' משה הדרשן. זה דרש רעיונות רק ממגילות (ולא מהספרים החיצוניים-הדחויים): [תנ"ך](#), צוואות השבטים והיובלים, וזאת אף בנוסח העברי שהיה בידו, ולדיאבון אינו מצוי בידו היום. חיבורו הידועים לשיוך אליו (בראשית רבתי. פרשיות במדבר ונשא שבמדרש במדבר רבה) מבוססים למעשה בעקיפין על כמה מגילות קומראן שמשה הדרשן עסק בהם ([תנ"ך](#); [היובלים](#); הצוואות).⁵⁶

שלב נמוך יותר של אימוץ ושילוב מגילות קומראן במדרשי אגדה בחז"ל/רבניים, הוא מקורות מהמגילות המשלימות את סיפורי התנ"ך שהגיעו לאגדות חז"ל בשיבוש וגוזמה. הנה כמה דוגמאות :

⁵³ צוואת לוי שרדה בארמית בגניזת קהיר ובנוסחים רבים יחסית בשפות הנצרות; צוואת נפתלי שרדה בעברית ובנוסחים רבים יחסית בשפות הנצרות. על צוואות השבטים ראו בפרק הקדמונים ובפרק המוסר.

⁵⁴ ראו: רומן, ספר היובלים, עמ' 28-30. תיאורים מקבילים ונוספים בצוואת יהודה ג'ז'. תיאורים אלו מתחזקים גם [ממכתב אל עמארנה](#) א"ע 250 לפיו בניו של שליט שכם ניסו לנקום על רציחתו, אם כי קשה לעמוד על אם זו תקופה יותר מאוחר של יהושע או השופטים (ראו: [שלוזינגר, שכם לאור מכתבי אל עמארנה, פרק ד'3. הקבלה למקרא](#)).

⁵⁵ ראו: עפשטיין, מדרש תדשא; הימלפרב, הדים, 123-126.

⁵⁶ ראו: י"מ תא-שמע, 'רבי משה הדרשן והספרות החיצונית', כנסת מחקרים: עיונים בספרים הרבנים בימי הביניים ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 188-201. כך גם טוען מיכאל סטון במהדורתו של קטעי חיבור נפתלי, שלא רק שהחיבור שקטעו נמצא בקומראן היה מושקע בצורה מעובדת בתוך צוואת נפתלי היווני, אלא גם שר' משה הדרשן, מחבר מדרש בראשית רבתי (צרפת, המאה ה-11) הכיר חיבור דומה או זהה לחיבור הקומראני בשפה שמית.

- צוואת גד אי' 6-8 (לא שרדה במגילות קומראן, אך שתי [צוואות אחרות](#) כן) מספרת את סיבת דיבת יוסף: 'ויאמר יוסף אל אבינו: בני זלפה ובלהה זובחים את הבהמות הטובות ואוכלים אותן חרף דעת ראובן ויהודה; כי ראה כי לקחתי טלה מפי הדב ואהרגהו ואזבח את הטלה כי נעצבתי על אשר לא יכל לחיות ונאכלהו, ויגד לאבינו; ובגלל זאת כעסתי על יוסף עד יום מכירתו'. לעומת זאת, כך הוא מדרש האגדה של חז"ל: "ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם", מה אמר? רבי מאיר ורבי יהודה ורבי שמעון. רבי מאיר אמר: חשודין הן על אבר מן החי' (בראשית רבה פ"ד ז'; ירושלמי פאה פא' ה"א, טו' ד'). ניכר כי חז"ל קיבלו מסורת קרובה לצוואת גד, וכנראה נוכח המרחק מהמקור המדויק/כתוב בצוואה, חז"ל שימרו את ההשלמה בצורה שונה במקצת.⁵⁷

- מגילת 4Q373 ([החיבורים העבריים ב'](#), עמ' 80), מביאה את כוחו ומידותיו של עוג מלך הבשן, המסתברות עם דברים ג' 5811 ואת סיפור הריגתו בעזרת קלעי מזור (שורה 7). לעומת זאת, מדרש האגדה בברכות נד' II לא חסך בהפרזה על גודלו (300 אמה) ונס כשנמלים הפילו אבן בגודל הר על ראשו. מהות הסיפור דומה בין המקורות, וגם כאן ניכר כי המידות והתיאורים לא הגיעו במדויק ובכתב לחז"ל, ולכן שחזרו אותם כפי שזכרו, לאחר מספר דורות של סיפורי עם.

- [היובלים](#) 1-8, 12-14: מחלוקת אברהם אבינו נגד אביו תרח ואחיו - [בראשית רבה לח' יג'](#) בשינוי למחלוקת עם נמרוד.

במדרש סדר עולם (ב' 6-7) יש כמה מסורות שלקוחות ממגילות קומראן, למשל: יעקב אבינו היה בן 77 שנה כאשר הגיע לחתנו לבן ([יובלים](#) כח' 2);⁵⁹ תקופת בני ישראל במצרים היתה 210 שנה (4Q464a [קימרון, [החיבורים העבריים ג'](#), עמ' 203] - סדר עולם ג' 4).⁶⁰ עם זאת, סדר עולם שוגה בספירת התקופה הפרסית, כפי שהובא לעיל בפרק 'גאולת בית שני בין 70 ל-490: ידיעתם המופלאה של עדת קומראן בתאריכים'.

5.2. מדרשי אגדות חז"ל שמקורן בספרים החיצוניים שאינם בין מגילות קומראן:

כדי להיווכח בכמות הרבה של מדרשי אגדה שבחז"ל שמורכבים ונאספו מהספרים החיצוניים – ניתן לקרוא אלפים כאלו בפירושים הרציף [כהנא](#) והרטום לספרים אלו.

כאן נציין 2 מדרשי אגדה חז"ליים שיש להם מקבילות בספרות החיצונית ששרדה בנצרות:

- ספר אליהו הנביא (בהיברובוס: [אליהו ופרקי משיח](#)) - [Apocalypse of Elijah](#)⁶¹

- [שמעון \(בן\) כיפא](#) ([אוצר המדרשים ע' 557](#)) – [פטרס/שמעון בר יונה](#) (מתי ד', טז').

⁵⁷ להרחבה ראו: 'מבואות ומחקרים', [ספרות חז"ל הארץ-ישראלית](#), עמ' 303.

⁵⁸ 'הנה ערשו ערש בְּרָזֶל, הִלָּה הוּא בְּרֵבֶת בְּנֵי עֲמוּן: תִּשַׁע אֲמוֹת אֶרְכָּה, וְאַרְבַּע אֲמוֹת רָחֶבָה בְּאֲמַת אִישׁ.'

⁵⁹ לפי ששנה זו היא 2,122 לבריאת העולם, ויעקב אבינו נולד בשנת 2,046 (יובלים יט' 13).

⁶⁰ יש לציין כי תרגום השבעים מסביר את אי-הבנה של 400/430 שנה. גם [בקדמוניות המקרא](#) ח' 14, ט' 3.

⁶¹ בצריך עיון אם הציטוט מהאיגרת הראשונה אל הקורинתיים ב' 9 הוא [מספר זה](#).

5.3. ספרות זרה: בעיקר מהליסטים שערבבו מסורות מתרבויות אחרות (כמו במובהק מארתפנוס דרך אוסביוס: [ספר הישר](#), דברי הימים למשה רבינו):

במדרשי האגדה בעיקר חל תהליך של איסוף מסורות מהספרות ההלניסטית (בעיקר ממצרים), שרוב אלו סותרים את הספרות המשלימה למקרא ממגילות קומראן. ההשערה המקובלת במחקר היא שחלק גדול מהספרות החיצונית של בית שני נכתבה ע"י יהדות מצרים (ובפרט באלכסנדריה), וזאת לצד המשך עריכת "ותיקוני" תרגומי השבעים לתנ"ך ול-7.5 [הספרים החיצוניים](#) שכנראה גם תורגמו ליוונית באלכסנדריה (אחרת היו אובדים, כשבמגילות מצאנו שרידיהם בשפת המקור). יש להדגיש כי כתיבה יהדות מצרים בתקופה זו החלה כשפרושים עדיין אסרו את כתיבת התושב"ע (גיטין ס' II; תמורה יד' II),⁶² כך למשל כתב ארתפנוס (בהנחה שהוא יהודי דתי) במאה השנייה לפנה"ס, [ופילון האלכסדרוני](#) במאה ה-1 לספירה (אך אין לנו מושג מי ומתי נכתבו [הספרים החיצוניים](#) ההלניסטיים, ואין להשערות חוקרים כדי להכריע).

בסוף ימי הביניים הצטברו בספרות הרבנית עשרות אלפי מדרשי אגדה שונים וסותרים, מפנה קיצוני עד אבסורדי מול הפרושים הראשונים שהיו בעלי המסורות המעטות ואסרו כתיבת התושב"ע.

למרות היהדות החזקה תורנית והקרובה לעת קומראן לפני ובתקופת עדת קומראן (ראו [פרק בעניין](#)), לאחר מכן יהדות מצרים הלכה ונחלשה,⁶³ והושפעה יותר ויותר לאלגוריה המאפיינת את היוונים (שאומצה/אוחדה בהמשך ע"י הנצרות), והיתה כר פורה לכתיבה יוצרת בספריות ובמוזיאונים. חוקרים אף סבורים שהביקורת של חכמי אלכסנדריה כלפי הטקסט הביאה לתיקונם בו לפי תוצאות מחקריה, ובכך סברו שהם מגיעים למובנו הנכון.⁶⁴

דוגמה מובהקת למקור אגדתי למדרש והתפתחותו היא מלחמת משה רבינו בכושים ונישואיו למלכה/נסיכת כוש. לכך בספרות היהודית ארבעת המקורות: המקור הראשון (הקדום) הוא ההיסטוריוגרף היהודי-הלניסטי ארתפנוס בן המאה ה-2 לפנה"ס (הרחיב בספרו 'על היהודים' על אברהם אבינו, יוסף הצדיק ומשה רבינו, ספרים לא שרדו וקטעים ציטטו אוסביוס וקלמנס מאלכסנדריה). האם זה בדה מליבו אגדה זו או פשוט העביר אותה ממסורת עתיקה קיימת? לדעת שנאן וגוטמן כי הוא שילב בין השניים, בין היתר כאשר ביקש להתעמת עם [מנתון](#) שקדם לו בכמה שנה וקטרג על היהודים.⁶⁵ היות חלק ממסורותיו היו ידועות במסורת המצרית העתיקה,⁶⁶ קשה לייחס לו המצאות משלו, אפילו כאשר חלק מהמסורות סותרות את ספר

⁶² 'דברים שבעל פה אין אתה רשאי לאומרן בכתב... ואי אתה כותב הלכות'.

⁶³ כבר פילון מציין כי היו יהודים בגולה שלימדו שכל מצוה (ובפרט: שבת, מועדים וברית מילה) הינה סמל ללקח פנימי, עליו הקפידו, אבל במצווה עצמה זילזלו בחופשיות (על הגירת אברהם, 1.450 פט').

⁶⁴ להרחבה ראו: דוסון, קוראים אלגוריים; נייחוף, פרשנות יהודית באלכסנדריה.

⁶⁵ אביגדור שנאן, מארטאפאנוס עד "[ספר הישר](#)": לתולדותיה של אגדת משה בכוש, עמ' 55-56; י' גוטמן, הספרות היהודית ההלניסטית ב', עמ' 126.

⁶⁶ למשל: ארון הקבורה של יוסף בנהר, ??.

[היובלים](#)⁶⁷ (וכנראה הוא לא ידע על המסורת הקומראנית הזו, ובכל אופן לא כיבד אותה). מסורות אלו שולבו בשני ספרי מדרשי-אגדה: '[ספר הישר](#)' (ראו ניתוחו בפרק הספרים החיצוניים הדחויים) ו'[דברי הימים למשה רבינו](#)',⁶⁸ ובספרות האגדה של חז"ל קיימים מאות מדרשי-אגדה שתואמים לספרים אלו (איני יודע מה קדום למה).⁶⁹ תשובה, לפחות חלקית, ניתן ללמוד מהצגת התיאטרון שחיבר יחזקאל הטרגיקן, בה כבר אין ספק שערך סיפור לפי פרשנותו את החומש (מטבעם של תסריט ובימוי תיאטרלי), ואולי גם שילב קטעים מסיפורים עם (כמו של ארתפנוס). הצגה שכזו היא דוגמה טובה להוכחת מקור אגדתי יוצר, וככל שהתפרסמה, כך התגלגלה ושולבה בספרות חז"ל (בניגוד לספרות המגילות).

יש לציין שכאן יש את מדרשי האגדה הרחוקים ביותר מהפשט, שחכמים פרשנים ורבנים התמודדות איתם בצורות שונות (בתקופת הרציונאליזם למשל הבדילו אותם מההלכה). מדרשים כאלו אכן בעייתיים ליהדות, וכנראה היוו דירבון להרחקת חכמים ורציונאליסטים להבנת התורה, כגון המדרשים ששמשון הגיבור היה גידם ([סוטה י](#)), 'פרעה אמה ואיברו אמה' (מועד קטן יח'), [מידותיו של עוג מלך הבשן](#) (המנוגדות לדברים ג' 11) ושנתלה על תיבת נוח, [וכדומה](#).

5.4. מדרשים יוצרים לפי דעה ומחשבה להשלמה הנראית לאותו דרשן היוצר:

כמובן קשה לנו לנתח ולשער מתי אכן מדרש אגדה (וכך גם הלכה) של דרשן הינו מדעתו מחשבתו ויצירתו האישית, אך נוכל להיות ודאים בעניין כאשר הדבר מצוין מפורשות בדבריהם – ואכן יש כמה וכמה טענות כאלו בדיוני חז"ל, חלקם אפילו חריפות נגד מדרש יוצר זה:

- 'אמר לו רבי יוסי בן דורמסקית, יהודה ברבי, עד מתי אתה מעוות עלינו את הכתובים' (ספרי פרשת דברים פיסקא א').

- דבריו של ר' זעירא בירושלמי מעשרות ג' ד' (נא'): 'סיפרי קיסמיי [ספרי קסמים]... היא הפכה והיא מהפכה. לא שמעינן מינה כלום! [האגדה הופכת את הפסוקים ומהפכת במשמעות שלהם, ואי אפשר ללמוד ממנה דבר]'. בהמשך יעץ לבנו, ר' ירמיה, שיניח לאגדה ויחזיר בהלכה שהיא הטובה מכל.

- אמר רבי יהושע בן לוי: 'הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק, והדורשה מתחרך והשומעה אינו מקבל שכר' (ירושלמי שבת טז').

בכמה עשרות מדרשי אגדה בודדים (מתוך אלפים), מבקרים מגנים או תוקפים חכמים את דורשי האגדה שאינם לרוחם.

⁶⁷ כגון: היובלים מו' 6 מציין את מות פרעה (שמות א' 6) ואילו ארתפנוס (ומדרשי חז"ל) שרק נהיה מצורע.

⁶⁸ אבן עזרא זלזל ברשבי"ם שהביאו בפירושו.

⁶⁹ אמנם חוקרים מתארכים את הספר לסוף האלף הראשון, אך הספר ערוך לפי סדר המקרא, ואילו אגדות חז"ל מובאות במפוזר במקורותיהם השונים (ויש המיחסים אותו ליוסף בן-גוריון).

כמובן שייתכן שמדרשי אגדה נוספים הם מדרשים יוצרים, וזאת אם אינם בכלל 3 המקורות האחרים למדרשי האגדה, אך זאת לא נוכל לשלול, כיוון שיש ספרות רבה שלא שרדה לידינו היום (זרה, חיצונית ומהמגילות) וגם ממה שכן **בידינו**, מעטים החוקרים שעשו בדיקות רחבות כאלו.

בכל אופן, המאפיין הבולט ביותר של חז"ל בכלל, ובפרט בעניין זה, הוא המדרשים הסותרים זה את זה.

על מדרשי חז"ל ראו בהרחבה בשער/חלק בעניין.

5.5. סיכום על 3 מקורות האגדה לעיל לעומת המקור ממגילות קומראן:

בפרקון הבא יובאו מדרשי אגדה שנלקחו, רובם בשיבוש, כנראה בגלל הצורך לזכורם בע"פ במשך כמה דורות עד כתיבתם שוב, ממגילות קומראן. אך לפני כן, נציין כי על פי רוב, בשלושת המקורות לעיל שאינם מהמגילות, יש גם הבדל מהותי שמבחין את אותם מהמגילות (או מהתנ"ך), והוא הסתירה לפשט התנ"ך או למסורות משלימות ממגילות קומראן.

הבדל נוסף ומשני הוא שעל פי רוב מסורות האגדה יותר אגדתיות ומגזימות אל הדמיון ועל-טבעי,⁷⁰ מאשר ההשלמות של מגילות קומראן (אמנם גם התנ"ך בחר להמעיט בסיפורי ניסים ומופתים, ואלו הורחבו בספרות המשלימה). עניין זה פחות מצוי בספרים החיצוניים האמינים. עקרון זה סותר חלק מחז"ל שיצאו נגד עיוות הפשט: 'אין המקרא יוצא מדי פשוטו' (שבת סג' א'; יבמות כד' א'); רב כהנא מעיד על עצמו שיכד הוינא בר תמני סרי שנין הוה גמירנא ליה לכוליה תלמודא, ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו עד השתא [=כאשר הייתי בן שמונה עשרה שנה כבר למדתי את כל התלמוד, אך לא ידעתי שאין מקרא יוצא מידי פשוטו עד עתה] (שבת סג').

כאן יש להדגיש את האבסורד, שלא רק שמסורות ומדרשים אלו סותרים את התורה והמגילות, וכן סותרים את עצמם, אלא מעל הכל אלו שראויים להכנה "ספרים חיצוניים" שנדחים, ואילו דווקא אלו התקבלו כמדרשי אגדה מאוחרים, וחלק ממדרשיהם משולבים במסורות התנאים והאמוראים. לסיכום, שני ספרי האגדה שמהם שאבו חז"ל ראויים להיות מוגדרים כספרים חיצוניים, ולא ספרים חיצוניים-פנימיים כמו 7.5 מהספרים החיצוניים שנמצאו בקומראן, ואפילו לא כמו שאר [הספרים החיצוניים](#) שנשמרו בנצרות, אלא הם החיצוניים ביותר מבחינת קרבתם לתנ"ך, באמינותם וקדושתם.

5.6. החרגת מדרשי מחשבה:

⁷⁰ בעוד [ספר הישר](#) מרבה בקיצוניות, [לקדמוניות המקרא](#) יש רק כמה אגדות בודדות שאינם סבירות (למשל: חמושים יצאו ממצרים – רק 1/50 יצאו והשאר מתו (ולא שהיו מזוינים בתחמושת)).

יש הנוהגים לכולל בכלל מדרשי האגדה של חז"ל, גם מדרשים שהם רעיונות תורניים מוסריים וחסידיים, מוסר השכל וחוכמות חיים. אמנם גם מדרשים יוצרים, אך המגמה שלהם חיובית, אלו באים להרבות את הדבקות בבורא, את מוסר התורה וערכיה.⁷¹ כל עוד ידוע לקורא שאין אלו האמת היחידה והבלעדית, הרי שזה תוצר מבורך לכל העוסק בתורה. גם בעדת קומראן יש מדרשים כאלו, אך ההבדל הוא שכנראה לפחות רובם נכתבו ברוח הקודש, וחז"ל תחילה העבירו אותם בע"פ (מה גם רובם נהגו לצורך דיוני בתי מדרש ודרשות בבתי כנסת), ולאחר מכן הרבו בכתיבתם.

<http://www.deadseascrolls.co.il/jewishapocrypha.pdf>

<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8903>

תוספות/לעריכה:

- <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=3495> : סקירה
- הקדמה של כהנא על חשיבותו, 20 שנה טרם מציאת המגילות שהוכיחו אמיתותן וגרסתם בעברת.

⁷¹ ובדומה הגדירם הרמב"ם: 'אבל יש בו (במדרש) תכונה גדולה, מפני שהוא כולל חידות פליאות וחמודות נפלאות. הדרשות ההן, כשיסתכלו בהן הסתכלות שכלית, יובן בהן מהטוב האמיתי מה שאין למעלה ממנו.'